

ИСТОРИЈА НИША, 1927.

Садржај

Предговор

Посвета

Ниш у зору своје историје

Положај Ниша. Преисториско доба. Дардани, први становници Ниша. Римљани освајају Ниш. Велика војна цеста. Пораз Гота пред Нишем.

Ниш у време царства

Раздеоба покрајина. Путовање из Сингидунума до Ниша. У Нишу. Колонисте. Религија у доба царства. Хришћанство. Епархија. Константин Велики. 24. децембра 350.

Инвазије Варвара

Хуни. Пораз Нишлија и пропаст града. Источни Готи. Јустинијан (527–565) подиже утврде око Ниша и повраћа вароши првашњи сјај.

Сеоба Славена

Славени пред Нишем 548. и 552. год. Славени заузимају Ниш. Посланици кнеза Растислава пролазе кроз Ниш. Кирил и Методије у Нишу. Ученици Методијеви у Нишу. Ниш потпада под западни патријархат. Нишка епархија. Ниш под Византијом. Мађари харају Ниш. Крвави сукоб између Нишлија и крсташа. Хајнрих Лав у Нишу. Цар Манојло. Вел. Жупан Деса.

Од Стефана Немање до заузећа Ниша по Турцима

Немања заузима Ниш. Задужбина Немањина св. Пантелија. Фридрих Барбароса и Немања. Ниш постаје погранична варош византиске државе. Вукан добија Ниш. Калојан. Борил и Хајнрих поплашени код Ниша чудом св. Симеона. Хајнрих и Андрија II против Стефана Првовенчаног. Роберт Киртнејски у Нишу. После битке код Велбужда (1330) Ниш опет потпада под власт законитих српских владара.

Ниш од 1386. до Ђорђа Бранковића

Битка на Марици. Турци освајају Ниш. Битка на Плочнику. Ниш под Турцима. Сибињанин Јанко и Ђорђе Бранковић. Ђорђе Кастриотић. Ниш је уступљен Ђорђу Бранковићу. Турци опет освајају Ниш.

Ниш од половине XV века до 1809. год.

Како се је путовало у време турско за Ниш. Какав је Ниш изгледао. Махмуд IV и Кара-Мустафа пролазе кроз Ниш. 23. септембра 1689. Пожаревачки мир. Привремена окупација Ниша од стране Аустријанаца 1737. год. Нишки Митрополита Ђорђе Петровић. Епархија Нишка потпада под цариградску патријаршију. Јаничари. Крцалије у селу Малче.

Ниш од погибије Каменичке (1809) до ослобођења (1877)

Каменичка погибија. Теле-Кула. Владика Мелентије и другови. Од Нишке епархије откида се: Пирот, Бела Паланка и још многа села. Устанак под водством попа Мите из Ниша и Ђурђана Јовића. Устанак 16 нишавских села. Околина Ниша опет се буни 1835. год. Куга у Нишу. Буна од 1841. год. Владика Ћир-Венедикт II. Жалбе сељака на спахије. Владика Јанићије. Просвета у ово доба и учитељ Атанасије Петровић. Борба између Егзархата и цар. Патријаршије.

Ослобођење Ниша

Прокламација Кнеза Милана. Завера Коле Рашића и другова. Заузеће Ниша 28. децембра 1877. у вече. Књаз Милан улази у освојени Ниш. Ниш уочи ослобођења. Турци у Нишу. Код Деда Виктора.

У ослобођеном Нишу

Краљев Двор. Представници великих сила у Нишу. Дигу се модерне зграде. Цркве. Католици. Јевреји. Муслимани. Споменици. Просвета. Трговина и индустрија. Саобраћај. Седиште власти. Ниш 1914. год.

Бесмртна Страница

Нишлија на Голготи за време непријатељске окупације. 1918. год.

ЛОВРИЋ:

ИСТОРИЈА НИША

ПРИЛИКОМ ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ
ОСЛОБОЂЕЊА КОНСТАНТИНОВОГ И
НЕМАЊИНОГ ГРАДА

11. ЈАНУАРА 1878.

11. ЈАНУАРА 1928.

инв. бр.

7965

ШТАМПАРИЈА „СВ. ЦАР КОНСТАНТИН“ У НИШУ

1927.

№ 9965

Le Comte F. de la Roche

Страшегу, Вишезу и Хероју,

Поносу Војске и Отаџбине

Армиском Генералу

Божидару П. Мерзићу

Првом Команданту

V. Армиске Области

Историске Странице Коншаншиновог и

Немањиног Града

Посвећује

Писац.

ПРЕДГОВОР.

Град силног и великог императора Константина, горди понос младога Немање, један од најлепших бисера у краљевској круни Карађорђевића — слави 11. јануара (29-XII.) 1928. педесетогодишњицу свога ослобођења од турског јарма! Ниш — један од најкрвавијих каменова на историском разбојишту бурних векова! Лежећи на раскршћу свих друмова на Балканском Полуострву, у силној мешавини народа, који се спустише са Урала, Волгиних низина и Карпата на Дунав; светска историја изабрала је Ниш, да јој буде сведоком удеса и судбине тих нових становника Европе. Ниш је гледао златне орлове римских легијона и дивље хорде Атиле, тог „Бича Божјега“, и Бајана; гледао је племениту браћу из краљевског рода Амаловића и у оно време најславнијег владара на западу Фридриха Барбаросу; посматрао је, како запада сунце развратне Византије, како свиће рујна зора славних Немањића; слушао је убојну трубу хришћанских поборника и грозну хуку јаничарских таламбаса; слушао је песму славодобића и јаук јаднога робља! А ко да верно изниже све љуте борбе, које су се у току векова биле на окрвављеном Нишком Пољу?

Код Ниша горда и охоло Византија сагиба главу пред варварским господаром Атилом, који јој мир диктује; код Ниша бледи полумесец у сјају Лудвикова Крста, код Ниша нова Србија *варварске ланце руши*.

Када оно Тополски Херој разви заставу ослобођења, Ниш му се спремно одазва, и у титанском прегнућу за идеале човечанства, у жртви, крви и самопегору није престао дотле, док му са поносних врхова Суве Планине Бели Орао није закликтао песмом вечне слободе.

Ето тај и такав град слави педесетогодишњицу свога ослобођења! Сретан сам, што пред мени драге Нишлије, децу тако славних предака, могу изнети толико сјајних момената њихове

велике историје! Нека им ово буде знак благодарности са све оне искрене симпатије према мојој скромној личности, за ону топлоту братског срца, коју сам ја осетио и осећам од онога часа, када сам са сунцем позлаћених обала нашега плавога Јадрана дошао у њихову средину.

* * *

Сјајне странице историје Немањиног Града посвећујем поносу херојске војске, армиском ђенералу г. Божидару П. Терзићу. Зашто? Јер је он један од највернијих, најтипичнијих и најмаркантнијих представника сунчаних апостола, који срцем Обилића а мишицом Краљевића Марка ослободише дефинитивно Ниш и све крајеве наше велике Отаџбине, који су туђину служили.

Војник нарочите стручне спреме, женијални стратег, и као такав човек прејаке интуиције, силних оригиналних концепција, — ђенерал Терзић је у прослављеном сенату војничке јерархије запремао највиша места и био је један између првих, рекао бих, у надчовечанским припремама за епохално дело општег ослобођења.

Отаџбина са поносом гледа ђенерала Терзића уз војводе: Р. Путника, Ж. Мишића, Ст. Степановића и П. Војовића. У великим плановима за велике победе примећујеш одмах светло Терзићевог ума. Он је уз њих, он с'њима сарађује, њега саветују, савет се његов прима.

Његове операције на челу Шумадиске Дивизије служе као узор у стратегији не само у нашим него и у војним академијама великих светских метропола. Тако и толико је овај херој продичио име војске и народа свога! Домаћи и страни војнички стручњаци са дивљењем говоре о ретким војничким способностима и врлинама ђенерала Терзића.

Али морална и умна вредност ђенерала Терзића испунила се је највише у трагичној години 1915. Када су многи мислили, да је све пропало, да нема више наде у васкрсење Отаџбине; ђенерал Терзић постаје министар војни. — Не у срећи и миру, него само у несрећи и у рату објективно се процењује величина ума и јакост воље! Што је ђенерал Терзић урадио кроз време свога министровања, то је најбоље доказала историска година 1918.

Именом и делима ђенерала Терзића не само историја војске него и историја народа нашега склопила је вечито побратимство. Да, ђенерал Терзић је жива историја херојски подвига лаворикама бесмртности овечане војске! Али он је, без сумње, према мишљењу стратегских талената и један од највиших ауторитета у тешким и заплетеним војничким питањима садашњице. А ако са Триглава и Ловћена бојна труба заори и хероје части и славе позове у бојне редове, сигурно је, да ће силни Геније Велике Отаџбине пружити маршалски штап генералисимуса ђенералу Божидару П. Терзићу, јер његова савршена стручна спрема, његово искуство, његова синовска оданост према узвишеном Престолу Карађорђевића, његова неограничена љубав према народу своме — сигурно су јемство за неповредивост граница Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Ђенерал Божидар Терзић је велики човек у историји народа нашега, па зато ја Великом Човеку и посвећујем Велику Историју Великог Града.

* * *

При писању моје историје послужио сам се овим делима: *Милићевић*: Кнежевина Србија, — *Милићевић*: Краљевина Србија, — *С. Новаковић*: Срби и Турци XIV и XIV Века, — *Р. Агаштоновић* и *П. М. Сасић*: Устанци противу Турака у вези са народним Сеобама у Туђину, — *Јован Драгашевић*: Илирско Трополе, — *Коста Н. Костић*: Стара Српска Трговина и Индустрија, — *Живан Живановић*: Ниш и Нишке знаменитости, — *Свјетко Рубетић*: *Kratka Povjest Crkve Kristove*, — *Константин Јурећек*: Историја Срба, — *Dr. Ivan Hoić*: *Slike iz Obćega Zemljopisa*, — *Венијамин Калаји*: Историја Српскога Народа, — *Giovanni Marković*: *Gli Slavi ed i. Papi*, — *Valla*: *Svjetska Povjest*, — *Dr. Const. Jos. Jireček*: *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel*, — *Tade Smičiklas*: *Povjest Hrvatske*, — *Ferdinand von Šišić*: *Geschichte Der Kroaten*, — *Stefano Skurla*: *Ragusa Cenni Storici*, — *Sta. Станојевућ*: Историја Срба, Хрвата и Словенаца, — *Dr. Heinrich Brück*: *Lehrbuch der Kirchengeschichte*. Кад год сам за згодно проценио, ту сам оставио своје аукторе да сами говоре. Од непроцениве вредности били су ми Мемоари Атанасија Петровића, учитеља, којему Ниш дугује своју просвету последњих тридесет година пре ослобођења. Најискре-

нија благодарност сину поч. А. Петровића г. Д. Петровићу, који ми је те Мемоаре ставио на расположење!

Са самопрегором достојним сваког признања г. М. Милошевић, срески начелник у п., летио је на све стране, да нађе што више слика, које се односе на Ниш и његове великани, а г. Сотир Недељковић, дворски фотограф, који је душом и срцем одан своме Нишу, све је те слике познатом стручном спремом репродуковао и мени их без икакве награде уступио. Нека је г. Недељковићу и г. Милошевићу зато најискренија благодарност!

Ниш 11. јануара (29-XII) 1928.

ИСТОРИЈА НИША

НИШ У ЗОРУ СВОЈЕ ИСТОРИЈЕ.

Положај Ниша. — Пренесторско доба. — Дардани, први становници Ниша. — Римљани освајају Ниш. — Велика војна цеста — Пораз Гота пред Нишем.

На граници између источне и западне половине Балканског Полуострва простире се у низу широких и плодних долина нишка котлина.

Пиротским пољем дражесно се вијуга Нишава, да онда уђе у најромантичнији крај Србије: Сићевачку Клисуру. Када се је претурала кроз ову кршевиту горску косу, кроз ове импозантне природне грозоте, она измили у равну и плодно Нишко Поље. Око овог историског Поља изнизале су се у облику троугла поносне планине: на истоку и југу Сува Планина са својим изданцима, на западу Јастребац, а на северу Озрен. Усред ове равнице, према којој је природа тако дарешљива била, на десној и левој обали Нишаве лежи Ниш, који гласовити александриски астроном Птоломије још 140. год. после Хр. у свом географском спису о онда познатом свету помиње као једну од главних вароши у Горњој Мезији. Он долази најпре као Naissus, Νῆσσο, Νισσο, ретко Νεσσοί; латински: Niz, Nissa.¹⁾

Да је Ниш са околином био насељен људима још у пренесторско доба, то вам јасно доказују налази у нишким пећинама. Ту су заступљени предмети из каменог, бронзаног и првог гвозденог доба.

Први становници Ниша, за име којих знамо, јесу Дардани, који су били населили и Горњи Вардар, Бели Дрим и Косово Поље. Дардани се помињу тек од 284. год. пре Христа.

¹⁾ По Томашеку реч Ниш, Naissus је келтског порекла.

Дардани бејаху подељени у браства; имали су као и остали њихови санародници заједничка гробља. Жене су биле у великом поштовању; снажне су, вредне, чувају стоку, вуку дрва, спремају јела и поред свега тога рађају и доје децу са лакоћом. По свој су прилици и дарданске девојке у својој великој слободи као и друге Илиркиње смеле имати чак и деце. Поред слободних Дарданаца у Дарданији било је и потчињеног ропског становништва, као што су били Хелоти у Лаконији. На челу Дарданцима стајаху поглавице или наследни краљеви.

По Страбону, писцу из доба цара Тиберија, становали су Дардани, који код Грка важе као необично прљав и нечист народ, у пећинама под гомилама ђубрета забављајући се у својим склоништима свирањем у фрулу и на инструментима са жицама.

Дардани су били храбри и јуначки народ. Када је Филип Македонски помоћу дивљих германских Бастарна хтео да покори Дардане, пак да онда преко Алпа провали у Ломбардију; све се његове основе разбише о јуначки и снажни отпор Дарданаца и других суседних народа. Али ако се опреше Македонцу, неће сигурно сидном Римљанину.

Тежак је пут, који води од Дубровника кроз планине Херцеговине преко горе Чемерно (1373 м.) за Дрину, као и његов наставак преко Плеваља и Новог Пазара, око јужног подножја Копаника а долином Топлице за Ниш. Уздужни путеви од севера к југу били су увек zgodнији за саобраћај и комуникацију. С овога су разлога Римљани, када је битком код Пидна 168. год. била запечаћена судбина Македоније, почели да продиру у унутрашњост Балкана не из Далмације него из Македоније. Већ крајем II. века пре Христа римске легије покушавају да из ове покрајине напредују према Дунаву. Први је у том циљу покушао срећу године 114. пре Хр. конзул Гајо Порције Катон, али у зао час по себе! Скордисци га тако поразише и хаметом потукоше, да је једва главу на рамену из љутог крешева изнео. Претор Марко Дидије тешком муком обранио је римску границу. Сретнији су у том

погледу били конзули: Гајо Метел Капрарије (113. до 112. год.) и Марко Ливије Друзо (112.—111. год.), први римски војсковођа, који је допро до Дунава. Овим су се завојевачима сигурно опрли и Нишлије, али свакако без успеха. Године 110. потуче Марко Минуције тако одлучно Скордиске на Морави, да су престали

Александар I, Краљ Срба, Хрвата и Словенаца.

бити знаменити, а наместо њих подигоше се Дардани, који су од сада од Дунава до северне Македоније најзнатнији народ. Али се ни они нису могли дуго опирати римском Орлу. Битком код Пидна Римљани постадоше господари цивилизованог света. Сви будући ратови или ће се водити против бунтовника или про-

тив варварских дивљих народа. И Дардани се нису лако хтели да покоре Римљанима. Рекло би се, да их је дефинитивно умирио Гаје Скрибоније Курије (75—73), Савршеној романизацији, која је, додуше, ишла спорије него доцније у Шпанији и Француској, нису се могли опрети ни иначе жилави Дардани.

Чим би Римљани заузели какву покрајину, прва им брига бејаше, да саграде добре цесте. Тај је посао вршила војска. Тако је одмах после освојења Македоније саграђена Via Egnatia, која је водила из Драча преко Аполоније и Солуна у Византију. По свој прилици 33. или 34. год. после Хр. завршен је западни део познате војне цесте до Ниша. Овај гласовити пут¹⁾, који је водио од Београда до Цариграда, био је за дуго време једини спој између Запада и Истока. Ко је господар био овог знаменитог пута, тај је са стратигичког и трговачког гледишта господарио Балканским Полуострвом. А на овом преважном, историском друму лежао је Ниш и то на десној страни Нишаве. Шта више у Нишу је било станице шест друмова. Одавде си могао кренути у Ratiarium (Арчар) на Дунаву преко Тимока; кроз Босну у Saloni (Солин); у Албанију, у Македонију, на Егејско или Јадранско море.

Никакво чудо стога, да ће се у великој вреви народа током бурних векова пред Нишем или у његовој близини водити крваве и одлучне битке. Већ 269. године за владања римског императора Клаудија освануше пред Нишем Готи у намери, да провале у срце римске државе. Овде дође до одлучне битке. Борба бејаше грозна, а пораз варвара ужасан: 50.000 Гота покри Нишко Поље. Што је живо остало, то се је разбегло Тракијом и Македонијом, а ретки су се својој кући повратили.

Поразом Гота Ниш је уживао преко сто година благодети мира напредујући у цивилизацији и култури.

¹⁾ Via militaris, via publica, agger publicus, strata

НИШ У ВРЕМЕ ЦАРСТВА.

Раздеоба покрајина. — Путовање из Сингидунума до Ниша. — У Нишу. — Колонисте. — Религија у доба царства — Хришћанство. — Епархија. — Константин Велики. — 24. децембра 350.

Када је цар Аурелиан (270.—275.) био препустио Дакију њеној судбини, он пребаци многе римске насељенике преко Дунава тако, да многи дођоше у Ниш и ту се населише.

Да би се бар по имену сачувало име Дакије, он тим називом прозове један део Мезије. Ова Dacia Aureliani доцније се распала у два дела: Дакију Обалну (Dacia Ripensis) са главним градом Ratiaria (Арчар Паланка) и Дакију Средоземну (Dacia Mediterranea) са главним градом Serdica (Софија). Дакији Средоземној припадао је и Ниш и био је одмах друга варош иза Сердике.

Ова је раздеоба покрајина трајала до цара Диоклецијана (284.—305.). Он је своје велико и пространо царство поделио у 12 дијецеза. Ниш је био у дијецези Мезији, која се је простирала од средњег Дунава до Крита.

Нова је организација државе настала за владања Константина Великога. Када је он поделио земљу у четири префектуре, Ниш је потпао под Илирску Префектуру, а ова је била најмања. Касније је ова префектура била подељена у 12 покрајина са главним градом Солуном.

Упутимо се сада из Сингидунума (Београда) до Ниша. На државним поштанским колима¹⁾, којима су се обично возили курири и чиновници, ми јуримо већ поменутиим војним друмом широким шест метара. Пут је поплочан великим полигонским камењем. Преко река, провалија и потока воде камени, а по где-где дрвени мостови. На свако хиљаду корака наилазимо на миљоказ.²⁾ На путовању не треба се плашити нападаја ма с које стране, јер над путницима бдију многобројне куле³⁾, које су у каснија времена постале градовима

¹⁾ Cursus publicus. — ²⁾ Milliare, lapis, τριακόντα πάλαιον. — ³⁾ Castella, praesidia, turres.

византских и српских племића. Ако устреба напојити коње, заставе се код каквог бунара¹⁾, какових поред овог пута има приличан број. Измена коња или кола врши се у већим станицама²⁾, које носе име места³⁾, где се налазе, или број миљоказа од последњег преноћишта⁴⁾. Поред сваке веће станице била је и гостионица⁵⁾. У сваком већем месту био је конак⁶⁾, у којему су путници после једног дана путовања преноћивали, а државни чиновници имали су засебно преноћиште⁷⁾. Пошто су путници преноћили у *Mansio Irompreis VIII.*, још ће једном да измене коње у *Mutatio Rariana* и ето их после неколико сати у Нишу. Пред варошким капијама су пространа и лепо уређена гробља (*nesgro-poles*), у којима се нарочито истичу са уметничког гледишта толико лепа саркофази богатијих грађана. Варош, како већ рекосмо, лежи на десној страни Нишаве, коју Верантије називље *досша великом реком.*⁸⁾ На леву страну реке прелазило се је преко великог каменог моста; а било је и неколико дрвених ћуприја. Ниш је био муниципални град, а сваки је грађанин био *municipis*, т. ј. он је преузимао јавне терете и био је дужан, да унапређује опште добро у духу слоге и братимства, тако да је цела варош била нека врст фамилије. Само *municipis* има глас на форуму, само он може бити позван у градски сенат и у судницу као судија. Ко год није био *municipis*, па и становао у вароши, није спадао у општину (*municipium*). Као дандањи наше општине, тако је и *municipium* у Нишу имао своје одборнике: већнике, који су се онда звали *decuriones*. Тако се је на месту званом Кованлук у Нишу недавно нашао један заветни камен, што га бејаше божанству подигао један нишки декурион по имену; Аурелиус Лупус.⁹⁾ Ниш је као знаменити му-

¹⁾ Ad putea, *ἕρση*. — ²⁾ Mutatio, *ἄλλαξη*. — ³⁾ Н. п. Mutatio Jovis pago, mutatio Bao. — ⁴⁾ Н. п. Mutatio ad sextum VI, Mutatio ad octavum VIII и т. д. — ⁵⁾ Taberna. — ⁶⁾ Mansio. — ⁷⁾ Praetoria.

⁸⁾ A Bolivano ad oppidum Nys, Nessum olim, cum ante Nissavum satis magno.

⁹⁾ Споменик је нађен на имању угледних нишких грађана браће Пенчића. Натпис на споменику гласи: Aurel. lupus dec. ex voboros (sic!) — Овде ми је приметити, да би у овом случају реч decurio могла значити: поглавар обласи, а и кованички часник.

ницијум пружао слику јако одмакле културе. Ниш је имао свој водовод на начин онога код Солина у Далмацији, улице правилно поплочане, купке, раскошне тргове са стубовима. У вароши је било више храмова, међу којима су се нарочито два истицала:

Цар Константин Велики Нишанија.

храм посвећен Меркуру Нишком и Херкулу Нишком. Како су сви већи римски градови, тако је и Ниш имао простране амфитеатре за борбу са животињама, за борбу гладиатора, за трке и друге народне забаве.

Куће су се у Нишу у ово доба градиле од камена или цигле, зидови су били украшени сликама или мозаицима; станови су се зими грејали топлим ваздухом, који се је спроводио кроз цеви од каљева (tribuli), а ове су се налазиле под патосом и у унутрашњости зидова. Сем јавних зграда, по свој прилици нешто подаље од варошког центра, била је велика царска фабрика оружја. Пошто је Ниш био једна од најважнијих пролазних тачака, он је имао и царинарницу. У прво доба право побирања царине издавано је друштвима под закуп, а тек доцније тај су посао вршили владини чиновници.

Староседеоци у Нишу у доба царства били су скоро сасвим романизовани. Сем чиновника грађанског и војничког реда, у Нишу је био велики број угледних трговаца. Познато је, да су још онда далматинске вароши трговале са Нишем.

Нишлије су зарађивали свој хлеб и као скупљачи злата¹⁾ у перионицама злата на Морави. Многи су ковали римски новац још од времена Трајана у бакреним рудницима Дарданије, док их је по свој прилици највише било запослених у гвозденом руднику код Беле Паланке (Remesiana).

У Нишу је било седиште кохорте²⁾ из Киликије, док су Нишлије већином служили војнички рок у Северној Африци, на Рајни или пак у флоти Средоземног Мора, у Равени и Мазену. Овде нам је приметити, да је Дарданија са Нишем дала римском царству врних војника и владара. Цар Клаудије, победник Гота, је из Дарданије; Лициније исто тако, Константин Велики и Константије, савладар Хонорија, родом су из Ниша. Породица Јустина I. и његовог синовца Јустинијана I. водила је порекло од римских колониста у Дарданији.

И у Нишу и у његовој околини било је много колониста, а између ових истицали су се ислужени војници VII. легије Claudia, чије је седиште било у Viminatium-и (Костолац). Треба знати, да су римске

¹⁾ Leguli aurariorum; auri leguli. — ²⁾ 555 пешака и 60 коњаника.

легије остајале на једном месту кроз више генерација. Тако је поменута легија била остала за четири века у Костолацу. Војници по ислуженом року добивали су земљу, стоку, робове и семе за усеве. Насеобине ве-

Краљ Милан Обреновић IV., Освојилац Ниша.

терана ове легије простирале су се од Дунава до Ниша, па даље према југу до Призрена и Скопља.

Религија у доба царства била је шарена мешавина домаћег веровања са грчким, римским и домаћим култовима. Божанства су добивала локалне називе. Код Ниша нађени су натписи посвећени *Mercurio Naissati*¹⁾ и *Herculi Naissati*²⁾. Од времена Августова уведен је и култ цара. Изасланици вароши састајали су се један пут у години у сабору³⁾, којом би приликом главни свештеник приносио жртву богињи Рома (Риму) и цару. За овим су одржане свечане игре и у исто време формулисане молбе и жалбе на владу.

Први јеванђеоски весници, који су у Ниш унели светло Христове вере, били су без сумње ученици и сарадници самих апостола. Св. Павле два се је пута свраћао у Македонију, а и св. Петар деловао је у Грчкој. Не да се ни замислити, да је апостолско деловање Павла и Петра застало пред вратима Средоземне Дакије. Највероватније је, да су апостоли своје помоћнике и ученике послали, да и даље по Полуострву шире благу вест и утемељују хришћанске општине. И, заиста, св. Епифаније тврди, да је св. Лука проповедао Христову веру у Далмацији, а да је св. Климент, који је св. Павлу помагао у сејању речи Божје, утемељио цркву у Београду (*Singidunum*). Пошто су и једни и други долазили из Македоније, то треба узети, да су се неко време задржали у Нишу, где је било станице шест друмова. Извршивши своју апостолску мисију, Лука је кренуо Дубровачким друмом долином Топлице до Солина (*Saloniae*), а Климент проследио је даље истим путем до Београда (*Singidunum-a*).

Како не знамо за најстарије гласнике хришћанске вере, који су деловали по многим местима, покрајинама и државама; тако нам историја ништа не говори о оним весницима јеванђеља, који су први наследили дело ученика светих Апостола у Средоземној Дакији.

¹⁾ Меркуру Нишком. — ²⁾ Херкулу Нишком.

Разлог је овоме, што се је хришћанство ширило тихо, без буке и што је, мање или више, сваки хришћанин вршио мисионарску дужност. На ширењу вере радили су занатлије, трговци, чиновници, учењаци и војници. Покрштених војника било је у свакој римској легији.

Армиски генерал Божидар П. Терапић, Први Командант новоутемељене М. Армиске Области у Нишу.

Такових је било и у Нишу, а Нишлије су опет служили свој војни рок у покрајинама, у којима је хришћанство у заметку свога постанка бујно цветало тако, да су многи ишли у далеки свет као незнабошци а враћали су се кући као ватрени апостоли Христове речи.

На жалост немамо при руци историских докумената, по којима би могли сазнати до коликог се је степена у ово доба било развило хришћанство у Нишу. Али, да је ово било захватило дубоки корен, види се по томе, што је Ниш већ у другој половини III. века имао свога епископа.

Када су римски царевци почели да прогоне хришћане, горка чаша мучеништва није минула ни многе Нишлије. Зар да и Ниш није имао своје мученике као што је Београд имао свога Монтана, Доната, Венуста, Фортуната, Хермогена и друге? Без сумње и нишке арене орошене су крвљу Христових поборника! Ми им за имена не знамо, као што не знамо за имена многима од ових пет стотина мученика, који за време Дијоклетијановога прогонства погинуше у Илирику.

Ускоро се је имала слећи олуја незнабошког беса и већ се је руменила зора великог дана по Христову цркву, — дана, у који је Исусов крст после тристогодишње љуте борбе са лажним боговима изнео дефинитивну, савршену победу.

Године 274. истога дана, којег је Констанције Хлоро код Виндиша на ушћу Ројсе у Аару, потукао Аламане, жена му Јелена, родом из Далмације, роди у Нишу, у данашњем Граду сина Константина.^{*)} Овај, заиста, велики цар, својим епохалним Миланским Едиктом (313.) истргнуо је из катакомба хришћане и повратио цркви слободу. Што се тиче самог Ниша, он није само са естетичног гледишта пољепнио свој родни град и свој царски дворца у Mediani, предграђу Ниша (Брзиброд), него је прегнуо са свим силама да учврсти хришћанску веру и да зацели љуте ране, што их и Нишу зададоше Дијоклетијан, Максимијан и Галерије својим крволочним протухришћанским указима. А шта ми знамо о бујном хришћанском животу у Нишу после Миланског Едикта! Знамо за хришћанску некрополу: Coemeterium Sanctae Legis Christianae, која је уз незнабошко гробље била пред градским капијама; знамо, да је на актима сабора, који се је одржао 343. или

^{*)} Његово пуно име божане: Flavius Valerius Aurelius Constantinus.

344. год. у Сердици (Софији), а председавао му кордовски Епископ Хозије као и у Никеји, и у којему се је решавао велики спор Аријански, — био потписат и епископ Нишки. Али где су хришћанске базилике, где други хришћански споменици, који су украшавали варош Великог Цара? Велики моменти историје Ниша

Њег. Преосв. Епископ Доситије, кога Бугари уништише, од верног му и доброг стада немилостиво отргнуше и у ропство одведоше.

за време царства, а и после, леже под земљом! Није ли већ 1860. год. Каниц био открио близу Брзиброда римске зидине, мозанке, цигле, темеље октагоналне грађевине и т. д.? На жалост Абдур Рахман Паша запречи по државу опасног (?) археолога у

његовом племенитом настојању, шта више он га даде ухапсити. Када Виник, Брзиброд, Град и околина Ниша буду имали свога Каница, свога Де Росија, свога Дон Франу Булића; онда ће нам тек пред очима духа севнути сјај историје Ниша у вековима, о којима смо сада говорили.

Ово ћемо поглавље завршити са призором, који се је одиграо у Нишу 24. децембра 350. год. За владања цара Константија II. Магнентије се даде прогласити царем Галије и Италије, а стари војсковођа Ветранион зажели се и он царскога гримиза. Узурпатори се лако између себе споразумеше и отправише посланике у Цариград к цару Константију II. поруком, да их овај или призна као царева или да се спрема на рат. Цар се одлучи за рат. Понајприје раздвоји оба узурпатора, а придобивши новцима и обећањима војску Ветранианову, поче да шаље своју војску у Македонију под изликом, да ће с њом, а у друштву с Ветранионом, против Магнентија. Константије и Ветранион састану се у Нишу. Обе се војске и Константијева и Ветранианова поредаше 24. децембра 350. год. око узвишена места (Виника?), с којег им се представе оба владара. Константије им пробеседи добро промишљено слово, сети их победе она свога и крви брата Константа те их позва да заједнички сруше убојицу узурпатора. Речи су Константијеве биле изперене против Ветраниона исто тако као и против Магнентија, а илирске легије, и онако већ подмићене, стану бучати и надвикивати се са легијама Константијевима, тражећи да се отимачи престола казне. Ветранион се поплаши с те више, одложи гримиз и баши се Константију до ногу. Овај му поштеди живот и пошаље га у изгнанство у Прусу. Појачавши своју војску његовим легијама, мало затим Константије остави Ниш и крену против Магнентија, кога хаметом потуче 28. септембра 351. год. код Осека у Славонији.

После овог по Ветраниона тако трагичног призора, неће проћи ни пуних сто година, а Ниш ће бити сведок много крвавијих игара, које ће за њега бити катастрофалне.

ИНВАЗИЈЕ ВАРВАРА.

Хуни. Пораз Нишлија и пропаст града. — Источни Готи. — Јустинијан (527. — 565.) подиже утврде око Ниша и повраћа вароши пријашњи сјај.

Све до половине V. века Ниш се је могао слободно и мирно развијати у сваком културном и социјалном погледу. Јулијан Апостата (331.—364.) бејаше га тако утврдио, да се је држало, да је он несавладив. И, заиста, он се је сретно одупро свим нападачима до онда.

Али доласком Хуна у Европу и њему су се примицали црни дани: он не ће моћи да одоли Бичу Божјему, крволочном Атили. Општој катастрофи на Балкану, која је онда била захватила и Ниш, ово је био узрок: Атила и његов брат Бледа тражили су од римских власти, да им се изручи епископ из Маргуса, јер да је он, тобож, пљачкао на левој обали Дунава, која је припадала Хунима. Када Римљани не хгедоше да се одазову њиховоме захтеву, Хуни пређоше Дунав да седам година (441.—447.) жаре и пале по Балкану. Најпре навалише на епископски град Браничево и заузевши га без муке, сравнише га са земљом. У Маргусу, за чудо, већ поменути епископ отвори им у одређено време градска врата. Заузевши и порушивши Београд (Singidunum), хунска се је лавина почела кретати према Нишу, да га претвори у прах и пепео.

Пред Константиновом вароши стоји војска са својих 500 хиљада војника. Од Ксерксових времена Европа није видела толико познатих и непознатих народа, колико их је било у Атилиној војсци. Ту су његови Хуни, које историк Јорнанд зове „зверима са сликом и приликом човечјом“, а Амијан Марцелин, њихов савременик, „зверима на две ноге“. Ту је био азиски номад и Славен, ту Алан са својим дугим копљем и са рожнатим оклопом, ту је био тетувирани Галон с косом место оружја и са оделом од човечје коже место од сукна. Германија је послала и оне своје народе, који су били далеко на северу и на југу. Источни и западни Готи дођоше на позив Атилин са својом тешком пешадијом, која је увек терала Римљане до очајања.

Ова је дакле ужасна војска стајала пред Константиновом вароши! Историк Приско, чија историја захвата време 433.—474. године, пружа нам могућност, да се летимице осврнемо на грозне часове, што су их Нишлије проживили пре своје пропасти. Са страхом и трепетом, каже он, а да из тврђаве испати нису смели, посматрали су Нишлије, како Хуни све више обруч стежу, прелазе преко реке и свуд око ратне машине намештају. Са великим и тешким стенама браниоци су многи зидодер са послугом уништили, али број машина био је толико велик, да их се ниси могао одбранити. Ускоро зевнуше велики отвори на зидинама, браниоци облацима убојних стрелица беху растерани са торњева и бастiona, и онда наста таково крвопролиће, каквог историја не памти.

Исти Приско, који се је налазио на Атилином двору као члан у посланству конзулара Максимиана, опет нам поручује, како је Ниш изгледао после ове ужасне катастрофе. Ево шта он каже:

„Ниш је пружао грозан призор. У граду више људи било није, само су у црквеним развалинама лежали болесници, без ичије помоћи, превијајући се од боли. Нишко Поље бејаше на дуго и на широко покривено избледелим костима палих, или да боље кажем, покланих Нишлија. Једва једвице нађосмо комад слободног простора, на којему смо могли разапети шатор за преноћити.“

Посли Атилове смрти Ниш се нешто био опоравио, али каква корист, када после самих 20 година постаде поновно пленом источних Гота. Одлазак ових варвара у Италију, ослободи варош од даљних мука и патња.

Цар Јустинијан (527.—565.) почео је да у Нишу лечи ране, што их Нишу зададоше варварске инвазије. Он подиже из рушевина поносне храмове Божје, јавне зграде, уреди тргове, даде поправити седам утврда у околини Ниша а подигне тридесет и две нове. Свакако Ниш је био довољно обновљен, када су се пред његовим зидинама појавили нови гости — Славени.

СЕОБА СЛАВЕНА.

Славени пред Нишем 548. и 552 год. — Славени заузимају Ниш. — Посланици кнеза Рагислава пролазе кроз Ниш. — Кирил и Методије у Нишу. — Ученици Методијеви у Нишу. — Ниш потпада под западни патријархат. — Нишка епархија. — Ниш под Византијом. — Мађари харају Ниш. — Крвави сукоб између Нишлија и кретаха. — Хајдрих Лав у Нишу. — Цар Манојло и велики жупан Деса.

Јер Нишава дели Ниш на два дела, јер Морава тече близу Ниша, а у њу се слевају Топлица, Јабланица, Ветерница и Власина, које својим током отварају толике путеве; стога се је у Нишу и пред његовим зидинама пролила толика крв. У мешавини народа није било једнога, који би идући било с југа било са севера Моравом преко Србије мирно прошао поред Ниша! Сем других народа на обалама Нишаве угледасмо Хуне и Готе, а сада ето нам и Славена, који ће да пустоше римске провинције, да у пепео претварају хришћанске вароши а становништво да одводе у робље. Ниш ће се ужасно потрести пред онима, који ће бити његови вечни господари; он ће посматрати, како поред њега пролазе, упутивши се из Македоније, познатим римским друмом, кнежеви Дукљана, Конављана, Захумљана и Хрвата, да ударе своје шаторе у близини далматинских градова.

Славенске провале преко Дунава спомињу се за први пут под царем Јустином I (518.—527.), а још више када је узлазио на престоље Јустинијан I (527.—565.). Ниш је ове нове госте први пут гледао, како поред њега пролазе, када их је велико мноштво кретало за Скадар и Драч. Ово се је дешавало 548. год. Година 552. за Нишлије је била много страшнија од већ поменутих, јер су се онда Славени у много већем броју појавили пред Нишем у намери, да ову знамениту варош сравне са земљом пак да затим наставе за Солун. На велику срећу Нишлија управо тада сакупљао је Герман, нећак Јустинијанов, велику војску у Софији, да с њом крене у Италију. Чим је Јустинијан дознао, да се Славени налазе већ пред Нишем, он нареди Герману, да се постара за сигурност Солуна, Ниша и других вароши и да растера непријатеља. Пред

опасношћу, која им је претила од стране јуначког Германа, Славени напустише даљње маршовање према југу, али зато прокрстарише брдовите крајеве Илирика све до у Далмацију.

Када је Фокас (602.—510.) био пребацио све ев-

Војвода Стеван Синђелић са својим Ресавцима јуначки одбија турске нападе.

ропске трупе на исток у борби против Перзијанаца, остадоше отворени сви путеви Славенима у Илирик. Овом приликом Нишлије су имали да испију горку чашу мука и невоља, као што су је били испразнили, када је *Бич Божији* у њиховом граду диктовао мир

Византинцима. Сељаци нишке околине придружише се по свој прилици новим освојачима, као што једном Беси пристадоше уз Готе, само да не буду присиљени да плаћају прекомерни порез. Друкчије су Славени поступали са Нишлијама. Они се пред Нишем појавише не само са ратним машинама него и са својим фамилијама, да се после заузећа вароши одмах с њима у њу сместе. Изгледа, да им није било толико тешко овога пута заузети Ниш, јер многи грађани напустише варош и избегоше у Солун. Доласком Славена у Ниш, велики је број грађана постао жртвом мача, поубијани свештеници, порушене цркве, похарана епархија; из

Беле-Кула

велике и славне вароши ишчезао је сваки траг културе. Ниш се више придигнути неће, док његови нови становници не почну обожавати оно, што су презирали, а презирати оно, што су обожавали.

По који свештеник и они Нишлије, који изнесоше живу главу на рамену, били су први апостоли Христове вере својим надошлим саграђанима. Године 863. Ниш је у својој средини гледао посланике моравског кнеза Растислава, који су ишли к цару Михајлу у Цариград, да од њега испросе учитеље, који ће народ материнским језиком поучавати у хришћанској вери.

Пошто нам *Панонска Легенда* поручује, да су се посланици са светом славенском браћом Кирилом и Методијем повратили у своју домовину истим *Моравским путем*¹⁾; то је сигурно, да су се наши први апостоли задржали и у Нишу и ту незнабожним Нишлијама у њиховом језику Христа проповедали. Свакако, мирне душе можемо утврдити, да се је скоро сав славенски елеменат у Нишу покрстио другом половином IX. века. Када су се Методијеви ученици: Горазд, Климент, Нахум и Ангелар после смрти свог великог научитеља (885.), бегајући од Немаца, враћали истим *моравским путем* у своју домовину; они су могли да већ покрштене Нишлије само учврсте у вери.

Овде нам је нагласити, да је Ниш, што се тиче црквене јурисдикције, без мало, припадао западном патријархату све до 731. год. Од западног патријархата отргнуо га је Лав Изауриски зато, што Грегорије III. бејаше ударио анатсмом све иконоборце, чији је ватрени поборник био сам цар. Западном патријархату припадао је Ниш и од 866. до 870. године.

Од доласка Славена у Ниш, дакле, од првих година VII. века пак све до 871. нишка епархија била је лишена свога пастира. Поменуто године 871. Ниш доби најзад свога епископа. Епархији су доцније припадала четири места: Мокро²⁾, Компло³⁾, Топлица⁴⁾ и скоро неприступачни град Сврљиг на Тимоку. Саборна црква била је посвећена св. Прокопију, палестинском мученику из доба цара Дијоклецијана. И тело је овог великог Христовог војника почивало у нишкој катедрали.

Када је власт Михајла, Симеона Великог и Самујла допирала до Београда, онда им је и Ниш припадао.

Управо онога дана, т. ј. 15. августа 1002. године, када је Самујло нападао и пљачкао Једрене; Василије II. је Византији повраћао Костантинуову Варош.

¹⁾ Пути сја јат моравскога; in „viam se dedit moravicam“.

²⁾ То је стара Remesiana; Бела Паланка.

³⁾ У XIV. и XV. веку владо се је ово место Копријан, доцније варош св. Прокопија, а данас Прокупље.

⁴⁾ Данашња Куршумлија.

Од сада, без мало, Ниш ће припадати Византији, док у њему не завлада онај, који ће му удахнути праву српску душу и од њега створити необориву кулу српске свести, српске жилавости и српског јунаштва.

— Тежак је и Нишлијама био грчки јарам. Још им је тежи био за владања цара Михајла IV. и његовог незаситљивог брата министра калуђера Јована. Насиље

Споменик Стевану Синђелићу откривен 1927. год. у присуству Њ. В. Александра I., Краља Срба, Хрвата и Словенаца.

и неправда додија најзад Славенима и они прогласе 1040. год. у Нишу сина несретнога Гавријела Романа Петра Дељана за цара. Овај је покушај зло свршио по несурењеног цара, који је годину доцније допао непријатељских руку, био ослепљен и затим умро, у грчком ropству.

Као да Нишлијама није довољно јада задавао Грк, ето где их 1070. године походише бесни Мађари. Овим непозваним гостима није било довољно, што се у вароши до миле воље напљачкаше, него, шта више, у катедрали отворише гроб св. Прокопија, истргоше свецу једну руку, понесоше је са собом у Сремску Митровицу и положише је у цркву св. Димитрија, где је остала пуне 92 године.

Када 1073. год. бољари у Скопљу устадоше против цара Михајла VII. Дуке, они позову Константина Бодина, сина српскога краља Михајла, да им буде краљем. Ударивши на север према Нишу, срећа је у почетку пратила Бодина, уз којег Нишлије душом и срцем пристадоше. Али, када је Бодин месеца децембра исте године по снегу јурио из Ниша, би хаметом потучен, заробљен и као такав послан у Антиохију.

„У средњем веку била су два различита света: свет Јеванђеља и свет Корана. Оба су се гдекада и на мегдану огледала, ну брзо се видело, да су некако једнако јака и као ђутећи разделила су међу се сву познату земљу. Коран је заузео крајеве од Пиренеја до ушћа Гангеса, а Јеванђеље сву Европу, сем Шпаније. Времена су за временима пролазила, а они су долазили у додир само на крајним границама. Тек крајем једанаестог века ухвате се они у коштац и стану се, и то на корист човечанства, међу се упознавати. Говор је овде о крсташким ратовима. Ови ће бити епохални догађај у животу народа. Па и у овој великој историској епopeји, Ниш ће бити једна од најсјајних епизода. И, заиста, у прољеће 1096. год. приспе у Ниш са својих 15.000 војника витез Готије Сансавоар (Gautier Sansavoir). Нишлије га пријатељски примише, а и он се је према њима врло лепо владао. Али није тако било са гласовитим Петром Амијенским,

који је кратко време затим стигао у Ниш са 40.000 својих бораца. Он се са војском ушатори на левој страни Нишаве, где лежи данашњи Ниш. Београдски намесник Никета, који пред њега бијаше полетео до Ниша, дозволи му, да може за војску набављати жи-

Владислав Мелентије са својим друговима на вешалима.

вотне намирнице у данашњој тврђави на десној обали Нишаве, али само под условом, да му Петар да два таоца. Целог се је дана трговало и куповало и добри су Нишлије многим даром обасули крсташе. Таоци се у вече повратише и ноћ прође мирно. Сутрадан у јутро

стотина Немаца, разљућени ради препирке, коју су дан прије имали са једним Нишлијом, похрлише према Нишави и упалише 7 воденица. На то се мушко и женско подигоше на ноге, а говорило се је, да Латини нису хришћани већ разбојници, који добро одвраћају злим. На заповед Никетову грађанство се лати оружја и настаде ужасно крвопролиће. Петар Амијенски бијаше далеко поодмакао, када му стигоше тужне вести о немилу сукобу. Он се хитно поврати и већ хтеде да преговара, кадно се 1000 војника отргоше од главне војске и преко камените Ђуприје насрнуше на градска врата. Грађани и посада провалише кроз капију и ту се на Ђуприји заметне ужасна борба. Премноги се Латини утопише у Нишави; многи су били срозани са моста, а многи погибоше од мача, сулице и стрелице. Некако случајно вође се крсташа нађоше на једном брду, по свој прилици на Горици, и звуком трубе сакупише распршану војску. Губитак је био велик: нестало је до 10.000 војника и 2000 кола, између којих и кола са новцем, што га Петар Амијенски великом муком бејаше сакупио на Западу.

Када је у позну јесен исте године кроз Ниш пролазио Готфрид Бујонски на челу главне војске, он је у околини посвуда наилазио на жене многих крсташа, децу и старце, који допадоше руку Нишлија.

Још су се деца сећали грозота, о којима су им очеви приповедали, а које починише Мађари за првога похода Нишу, кадно је година 1128. имала да буде сведоком сличних ужаса. Пошто се је те године угарски краљ Стефан II. био заратио са Византинцима, његове чете уђоше и у Ниш и после него опљачкаше Нишлије, проследише свој пут према Софији.

Год. 1172., месеца априла, Ниш је свечано дочекао херцега Хајриџа Лава са његовом сјајном пратњом, када је овај ишао у Свету Земљу.

У ово доба Ниш је био опасан јаким зидовима и утврђењима. Преко Нишаве бејаше велики мост од камена. Цар Манојло (1140.—1180.) реновирао је и појачао утврђења, а јер је град вредио као важна стратегиска тачка, он је знао да и дуже време проборави

у овој вароши, нарочито када је ратовао са Србима и Мађарима. Заузевши 1162. Митровицу у Срему, по његовој наредби пренесена, или боље рећи, повраћена је у Ниш рука св. Прокопија.

Арапин Едризи хвали обилност и јефтиноћу животних намирница у Нишу. „На нишкој пијаци“, каже он, „можеш имати меса, рибе, воћа и млека.“

Рекосмо, да је Манојлу Ниш био главна тачка, са које је он полазио у рат проти Србима. Треба знати, да су Срби у његово доба напредовали више источно према путу од Београда преко Ниша на Цариград. Убрзо су српски удеои кнежеви седели у планинама између Раса и Ниша, на земљишту нишке епископије. Појединачни неуспеси нису могли да заплаше Србе у остварању њихове тежње за независношћу, пошто су они јасно били опазили симптоме византиског опадања. Није их заплашио ни неуспех великог жупана Десе, који се може назвати претходником Немање ради његовог енергичног настојања да Србију учини независном, моћном и угледном. Деса се је устезао да на тражење Манојла пошаље овамо војску за ратовање против Угарске. Тек када је цар Манојло стигао лично у Ниш, Деса се је појавио својим војним контингентом. Јер су у Ниш били стигли посланици угарског краља Стефана III., а Деса је с њима можда више општио него ли је то било потребно; он постаде Манојлу толико сумњив, да га је као сужња са собом повео у Цариград. Али поред свега тога неће дуго проћи, а у Нишу, у том поносу Српства, засијаће Немањина звезда.

ОД СТЕФАНА НЕМАЊЕ ДО ЗАУЗЕЋА НИША ПО ТУРЦИМА.

Немања заузима Ниш. — Задужбина Немањина св. Пантелија. — Фридрих Барбароса и Немања. — Ниш постаје погранична варош византиске државе. — Вукан добија Ниш. — Калојан. — Борил и Хајрих поплашени код Ниша чудом св. Симеона. — Хајрих и Андрија II. против Стефана Првовенчаног. — Роберт Киртвејски у Нишу. — После битке код Велбужда (1330) Ниш опет подпада под власт законитих српских владара.

Славни ослободитељ браће своје испод туђинског јарма и ујединитељ расејаних удова српског народа Стефан Немања, пошто је био одрастао, доби прилично велику удеоу кнежевину на крајњем истоку српске области, у крајевима између Расе и Ниша. Младога Немању позове једном цар Манојло Комнен у Ниш. Манојло се „*завиви мудрости младићевеј*“, те му сем сјајне дворске титуле поклони у наследство византиску покрајину Глубочицу код данашње вароши Лесковца.

После смрти Манојлове Немања у друштву са угарским краљем Белом III. преузе офанзиву против Византије. Тако су савезничке војске 1183. год. терале Византинце до Трајанове Капије. Јер су Срби и Мађари том приликом пролазили преко Ниша, они опустошише варош и порушише деломично њезине зидине. Четири године затим Немања заузео дефинитивно Ниш и том приликом у долини Тимока поруши Сврљиг, Равно и Кожељ, све места, која су потпадала под Нишку епископију. Када је Немања заузео Ниш, који ће се вековима поносити његовим именом, његова се војска улогори у близини данашње цркве св. Пантелије. Традиција је, да је том приликом завладала у војсци болештина, али да је вода оближњег извора повраћала болесним војницима здравље. За спомен на победу, коју је изнео над Византинцима, а из благодарности према Богу, Немања је ту у непосредној близини извора подигао велелепан храм и посветио га целебнику и великомученику св. Пантелији. У наше време наишло се је на ископине, за које се држи, да су темељи Немањиног храма. Међутим пронео се бејаше Истоком глас, да се у Немачкој скупља силна војска

у циљу, да се од неверника преотме Јерусалим. На челу ове војске стајаше најмоћнији владар на Западу Фридрих I. Барбароса. Он је учествовао и пре 40 година у другом крсташком рату. Али се овога пута пред Фридрихом неће затворити капије Ниша као 1147. год., него ће он у Гордоме Граду управо краљевски од великог Немање бити дочекан и погошћен.

На вест, дакле, да ће крсташи доскора кренути на исток, Немања, као мудар и далековидан владалац,

Свештеник Икономовић закљиче Кочу, Рашића и другове.

пошаље 1188. год. посланике у Нирнберг. Ови стигоше о Божићу исте године. Посланици предадоше Фридриху писмо, у коме је Немања истицао, како са особитом радошћу ишчекује, да Крсташка војска прође кроз његову земљу, и како му ништа није милије него да цара лично поздрави. У пролеће 1189. год. кренула је велика војска, 100.000 људи на броју, уобичајеним путем низ Дунав до Београда, па преко Ниша у Цариград и онда даље. Крсташи, на челу са Фридрихом Барбароса,

стигоше у Ниш 27. јула исте године.¹⁾ Пред моћног цара изађоше Немања и његов брат Страцимир са великом пратњом и донеше богате поклоне: вина, јечма, волова и оваца, а поврх тога и морских паса и припитомљених јелена. Пошто беху примљени са великим почастима, испричаше они цару, како су са трећим својим братом Мирославом освојили од Грка „са мачем и луком“ Ниш са читавом околином до Софије, и да су вољни проширити своја освојења у сваком правцу... У присуству цареву довршени беху раније започети преговори о женидби сина Мирослављева, младога Тољена, са кћерком Берхтолда IV. од Андексса, Истарскога Крајишкога грофа и хрватског титуларног херцега. По споразуму требало је, да Тољен наследи Мирослава пре своје браће, што српски кнежеви потврдише руковањем; уговорено беше да Тољен прими невесту у Истри идућега Ђурђева дне. У то приспеше у Ниш изасланици Петра од Бугарске да поздраве цара Фридриха и да му понуде помоћ против Грка. После шестодневног борављења у Нишу, Фридрих са својом војском крене даље за Сердику.

На жалост Ниш је ускоро морао бити лишен за неко време својих Немањића. После проласка крсташа, цар Исак Ангелос крену из Пловдива према Нишу, у намери, да зарати на Србе. Срби се сукобише са Византинцима на Морави. Борило се је жестоко и очајно. Са једнога виса сам цар Исак под оружјем посматрао је ток битке. Срећа се насмеши Грцима. Тиме је била запечаћена и судбина Немањиног српског Ниша. Срби Нишлије поновно су у својој вароши гледали мрске Грке. Ниш је после ове по њега несретне битке постао погранична варош византинске државе.²⁾

Када Латини заузеше Цариград и ту утемељише ново царство (1204.—1261.), бугарскоме се цару Калојану прохтело, да постане наследником византиских покрајина. Али његови се интереси у том погледу сукобише са интересима угарског краља Имре. И, заиста

¹⁾ Ниш је тада био скоро празан и свуда унаоколо су се видели рушине.

²⁾ 1190. или 1194?

Имре се је силним Калојаном огледао на Морави и заузео неколико епископија, у које је спадао и Ниш. Калојан се је без икаквог права тужио Инокентију III. на угарског краља Имра, што му је отео између других и Нишку епископију, „која је“, говораше он, „спалала у његову империју“.¹⁾ Калојан је имао тим мање право, што је Имре предао одмах Ниш са осталим заузетим епископијама њиховом законитом српском владару Вукану.

Коло (Никола) Рашић, вођа Заверска.

Вукан се је на истоку Србије називао само великим жупаном. У једном јеванђељу које је писано у Расу, назначен је и као велики жупан у *нишевским предјели*. Ну ова срећа по Нишлије дуго трајала није. Силна војска Калојанова, састављена од Бугара и Куманаца, провали у српске крајеве. Срби морадоше напустити

¹⁾ V. episcopatus Bulgarie (sic) pertinent ad imperium meum, quos invasit et detinet rex Hungariae. Калојан Инокентију III. Тхејнер цит. од Јуречка у *Историји Срба*.

Ниш. Знамо, да је одмах затим у Нишу био владиком неки Цирик.

За време ове туђинске владавине о Нишу је говор, када су Борил и Хајрих, брат Балдуина I., били преузели војни поход против Срба. Они су се морали срамно повући, јер су 1214. год. у по ноћи били тобоже уплашени чудом св. Симеона и то управо код Ниша.

О Нишу се говори, када Хајрих и Андреја II., краљ угарски, склопише опасан савез по Стефана Првовенчаног, кога су они намеравали истиснути из Србије и његове земље међу собом поделити. По ускрсу 1215. године они удесише, да се лично састану у Нишу, на који састанак позваше и српскога владоца Стефана. Овај се је најпре састао у Равну са Андријом, а онда су се обојица упутили према Нишу у сусрет цару. Односи се свакако затегнуше толико, да су Срби били затворили све путеве тако, да се је цар Хајрих могао вратити натраг само посредовањем Андрије.

Ниш је видио у својим зидинама и Роберта Киртнејског, новог латинског цара (1220.—1228.), када је путовао за Цариград.

Лепши дани настадоше по Ниш, када је он, ако не и пре, оно сигурно одмах после сјајне победе Срба над бугарским царем Михаилом III код Велбужда (1330.), потпао опет под своје српске владаре.

Немањићи су чували Ниш као зеницу државног ока. Они су добро схваћали сву његову стратeгиску важност, пак зато су они и прегнули свим силама, да што боље учврсте ову стратeгиску тачку. И Ниш је био једна од полазних тачака, с које су српски владари полазили на крваво ратиште. Тако се прича, да је и Душан Силни, идући једном у бој, у цркви Св. Богородице Габровачке причестио своју војску.¹⁾

Али сјајно сунце са неба српског Ниша имало је ускоро да уступи место Полумесецу. Пад Ниша под турско господство биће крвава предигра косовској катастрофи — почетку пропадања српске независности.

¹⁾ Манастир Габровац на 1^{1/2} сат далеко од Ниша. Прича се, да су Немањићи манастир подигли. Данашњи је манастир подигнут на рушевинама старог.

НИШ ОД 1386. ДО ЂОРЂА БРАНКОВИЋА.

Битка на Марици. — Турци освајају Ниш. — Битка на Плочнику. — Ниш под Турцима. — Сибњанин Јанко и Ђорђе Бранковић. — Ђорђе Кастротић. — Ниш је уступљен Ђорђу Бранковићу. — Турци опет освајају Ниш.

Петак, 26. септембра 1371., бејаше, заиста, црни петак не само за Српство него по цело Југославенство. Тога дана не само што је изгинуо већи део српске војске на Марици са својим војсковођама: краљем Вукашином и деспотом Угљешом; него тај страшни српски пораз бејаше почетак турском господству над српским земљама.

Године 1380. ето Турака већ пред Ђупријом. Да Лазареви војводе Цреп и Витомир не разбише јуначки османлиску војску, ваљда би се ова исте године била појавила пред Нишем. Али што се није догодило 1380., десило се је 1386. године. Те је године Мурат пао под Ниш, после него бејаше освојио Пирот. Свесни важности Ниша и од каквих би тешких последица био његов пад, Срби су пуних 25 дана давали жесток отпор и очајно се борили. Али ко да одоли по броју много већој сили?

И најзад Полумесец поче да баца своју бледу светлост на Горди Град славне и велике прошлости.

Прва је последица овог пораза била, да се је цар Лазар обвезао за први пут да плаћа Турцима данак и то: I. 1000 литара сребра на годину и II. 1000 коњаника за војску. Овај уговор није дуго трајао. Године 1387. цар Лазар и босански краљ Твртко потукоше на Плочнику код данашње Куршумлије Турке тако, да мало њих изнесоше из крвавог мегдана главе.

Битка на Плочнику је сјајни блесак, претеча убијачног грома — косовске катастрофе. А ова је следила из љутих ратова за Ниш и око Ниша.

Уласком Турака у Ниш, који од грађана не падоше жртвом њиховог мача, они се разбегоше, да по околним селима траже уточиште. Дивне зграде, које су биле урес вароши, сразњене су са земљом. При томе су највише страдале цркве. Овом приликом није

само порушена црква св. Пантелије, задужбина Немање, него и саборна црква. Добрим је Нишлијама успело, да на време склоне мошти св. Прокопија и да их пренесу у оближње место Копријан, које се је доцније по светитељу прозвало градом св. Прокопија. То је данашње Прокупље.

Турци су камењем порушених зграда дизали себи куће на левој обали Нишаве. Трагова великог града на десној обали Нишаве све је више нестајало тако, да нам путници, који су кроз Ниш путовали у време

Свештеник Икономовић прозиваље заверенике.

турског господства, говоре о Нишу као о једној вароши, која лежи на левој страни Нишаве.

Година 1443. улевала је наде у срца поробљених Нишлија, да иду у сусрет бољим и сретнијим временима. Те је године силна војска састављена од Срба, Мађара, Чеха и Пољака кренула познатим војним путем у намери да Турчина из Европе истерају. На челу ове војске био је гласовити јунак Јован Хуњади, нашем народу познат под именом Сибињанин Јанко и седи Ђорђе Бранковић. Први сукоб са Турцима био је 3. новембра у близини Ниша. Али главна турска

сила још не бејаше из Марице амо приспела; само паше од Видина, Софије и околине изиђоше на сусрет хришћанској војсци. И Ђурђе и Јанко борили су се витешки. 30.000 мртвих Турака покрише Нишко Поље, 4000 њих допадоше ропства а остали Турци распрште се куд који.

По Андрији Качићу био би доцнији прослављени бан Албаније Ђорђе Кастриотић, назван Шкендербег, проузрочио овај турски пораз. Као деветогодишњи дечак био је послан за таоца на двор Мурата II. и ту га потурчише. Када је одрастао, гледао је, како да се досине своје дедовине, Албаније. Мурат га пошаље против Сибињанин Јанка. То је Шкендербегу добро дошло. Он потајно јави Сибињанин Јанку, да ће му предати цареву војску. И, заиста, за време борбе он окрену леђа и удари у бег. Услед овога настаде велика забуна у турским редовима, која је завршила ужасним поразом по непријатеља хришћанства. Качић је ове вести црпао из таљанских историка: Сагрета, Барлезија и Ђанмарије, али у колико су ове појединости тачне, не знамо; једно ће ваљда бити сигурно: у битци која се је водила код Ниша, на страни турској био и Шкендербег. После ужасног пораза, он је употребио општу сметњу и бег Турака и натерао Султановог тајника, држећи му нож на прсима, да потпише наредбу на турског главара у граду Кроји, да преда њему у руке тај град. 13. новембра 1443. год. Шкендербег је био већ господар Кроје, а тиме започео самосталност и јуначко доба Албаније.

Године 1444. по Сегединском миру, на ком су Ђурђу Бранковићу враћене све његове земље, Ниш је уступљен, као давнашња баштина војводи Ђурђу Мрњавчевићу, унуку великога војводе Гојка Мрњавчевића, брата Вукашинова, пошто је овај показао листине и повеље од владалаца, најпре грчких па онда српских, да је Ниш био баштина његових предака. Ниш није дуго имао да ужива благодети мира и слободе: 1459. год. Србија постаде турским пашалуком, а тиме и Немањина варош потпадне под Турке. Ниш ће од сада више пута гледати, како његовим улицама

или поред његових зидина пролазе хорде азијатске у намери да сасвим потчине Крст Полумесецу. И, заиста, ено већ 1521. год. Сулејман II., највећи Султан, што га икад Турци имађаху, крене голему војску из Цариграда против Угарске. Предходница његова под Ахмед Талином пође 27. јуна из Ниша право на Шабац. Сулејман се је на овом свом ратном походу задржао у Нишу. Али за Србе Ниша и околине не бејаху ово дани Барбаросе и Немање, него дани боли и кобне слутње!...

26. маја по хришћанство кобне 1526. године пред Ниш паде силна војска од преко 100.000 пешака са 300 топова и силном коњицом, коју је предводио Беглербег Анатолиски. Ту се овај састаде са Султаном Сулејманом, да одатле проследи и затим поразе хришћанску војску код Мохача.

12. јуна 1532. год. ето Сулејмана опет у Нишу са 138.000 људи. У Нишу га дочекају посланици угарског краља Фердинанда: Ламберг и Ногарача. Султан проследи од Ниша даље у намери да освоји Беч. Али ту своју жељу он испунити није могао.

НИШ ОД ПОЛОВИНЕ XV. ВЕКА ДО 1809. ГОД.

Како се је путовало у време турско за Ниш. — Какав је Ниш изгледао. — Махмуд IV. и Кара-Мустафа пролазе кроз Ниш. — 23. септембра 1689. — Пожаревачки мир. — Привремена окупација Ниша од стране Аустријанаца 1737. године. — Нишки митрополита Ђорђе Поповић. — Епархија нишка потпада под париградску патријаршију, — Јанџири. — Крвалије у селу Малче. •

Да видимо сада, какав је Ниш изгледао за време турског господства. Колике ли разлике између нашег путовања за Ниш у доба царства и сада! Једном солидна римска валдрма сада је разривена; ваља ти пажљиву бити, да не посрнеш скупа са коњем. Али зато примећујеш јадну рају, како у горским крајевима у зноју лица свога гради уске стазе и валдрмине их

неотесаним камењем.) Уздржавање ових стаза поверено је било бедној раји. Бадава се сада окрећеш, не би ли угледао удобне римске *Mutationes* или *Mansiones*! У одређеној даљини наилазиш на караванске серале, просте појате, које су биле одређене за преноћиште људима и коњима. А оне су биле такве, да су путници у летно доба за лепа времена волели преноћити

Атанасије (Таса) Петровић, велики просветни и национални радник.

на својим колима под ведрим небом него ли под њиховим кровом.

Место римских и средњевековних утврђења, која су путнике бранила од разбојничких нападаја, на опаснијим прелазима биле су подигнуте паланке. Паланком се је звала четвороугласта ограда од зашиљених колаца, преплетених са трњем и гранама а обложених са иловачом. У унутрашњости паланке могло је бити

) Тиртеј српских ратова за ослобођење, Филип Вишњић, у једној од својих песама дева о пропадању ових стаза.

од 8 до 15 кућа, у којима је била смештена мала војна колонија. На коцима си често могао видети главе убијених непријатеља. Посред паланке дизао се је дрвени или камени торањ. Путујући за Ниш могао си приметити на узвишенијим местима по једну колибицу, у којој је био стражар, а дужност му је била, да чим издалека опази путнике, добовањем даде знак, да их је стража угледала. И ову тешку дужност морали су сами Срби да врше.

Као што су сељаци из осталих крајева, тако су и они из околине нишке, наоружани дугим штаповима, на коњу морали ићи пред чиновницима, посланицима страних држава или члановима посланства да им пут показују; код провалија и на другим опасним местима да подупиру кола. Они су према тражењу позајмљивали коње и кола, а животне намирнице морали су давати без икакве награде. За курире није било поштанских кола, него су они напросто од Срба реквирирали коње. „Чауши, — каже Герлах — имају право да Србину, којег првога на путу сретну, одузму коња и да на њему неколико километара пројаше. Јадан Србин онда је морао да за чаушем трчи и да свога коња тражи.“

Први, који после крсташких војна спомиње Ниш је витез Бертрандон де ла Брокиер, који је год. 1433. из Свете Земље путовао кроз Цариград, Ниш и Београд у своју отаџбину Бургундију. Он се је на томе путу задржао и у Нишу. Он каже, да је тврђава била порушена, а исто тако да је и варош лежала у рушевинама. Али зато се око Ниша беху изнизала многобројна села; околина је била врло добро обрађена и чинила је врло пријатан утисак. Одлазећи из Ниша Де ла Брокиер није ударио старим путем за Браничево, јер је овај у ово доба био напуштен, него је код Мрамора пребродио Мораву, затим је прешавши Јастребац, стигао у Крушевац, одакле је проследио кроз Шумадију за Београд. Нузгред буди речено, овим су истим путем пролазили Сибињанин Јанко и Ђурђе Бранковић 1443., Султан Сулејман 1529. и енглески путник Браун 1669. године.

Неколико година доцније Ниш је, како нас извештава Контарини, бројио до 1500 кућа. У очи су упадале римске и средњовековне рушевине. У вароши је била јака колонија трговаца из Дубровника и осталих далматинских градова, а био је и приличан број занатлија из Шибеника. Трговци су по свој прилици становали у Куршумли-Хановима (простране зграде са кровом од олова). У тим хановима трговци су имали своје магацине; на горњем спрату били су им станови, а у приземљу стаје за коње. Било је опет и Куршумли-Ханова, који су били проста путничка свратишта. Сваки је путник имао право да у њима преноћи, али је морао да са собом понесе потребну храну. Ови су ханови били уосталом задужбине побожних Муслимана. Било их је опет и таквих, које су Султани и Велики Везири били снабдели многим добрима, а у којима је сваки странац: Хришћанин, Јеврејин или Муслиман, био он богат или сиромаш, имао право да проборава три дана. За то време странац би бесплатно примао хлеба, меса и пиринча за себе; а сена и зоби за коње.

Кућа је било на десној и левој обали Нишаве. Како нам Доршвам поручује, једну је и другу обалу Нишаве везао дрвени мост (1553.), дочим се је, како Бенаљија изјављује, 1682. год. с једне на другу страну реке прелазило преко Ђуприје од камена. „Становници су, каже Герлах, Срби, а њихов поп спада под Пећ.“ Они су имали само једну цркву и то дрвену, док су Турци поседовали пет лепих џамија од камена. Тешко си се могао намерити на кућу, у којој не би приметио по који римски камен са натписом или орнаментима. Плодно Нишко Поље било је запуштено, али су се зато јасно примећивали трагови негдашње културе. Само по гдекојим местима садио се је пиринач. Хамса Бег је 1758. године населио два напуштена села око Ниша са заробљеницима из Раба. Нешто заразне болести, нешто опет ратови децимираше и Турке и у испразњене делове градске почеше се усељавати Срби из околних села. Али из нишких ханова нестајало је и све више дубровачких, млетачких и јерменских трговаца, а на њихово место дођоше други трговци: Срби,

Грци, Власи и Бугари. Дубровачки и венецијански трговци путовали су обично преко Новог Пазара и Прокупља.

Овако је изгледао Ниш, када је 1683. године био сведоком још већег сјаја него ли је то било, када је он у својој средини гостио Фридриха Барбаросу. Кроз Ниш је поменуте године у пролеће пролазио са сиљном војском велики везир Кара Мустафа. Војску је до Београда пратио и сам Султан Махмуд IV. Никада, па ни за времена Сулејмана Великога, не бијаше веће помпе. Не само одело паша и појединих бораца, него и узде и седла и друга опрема, — све се блисташе златом и драгим камењем. Од времена Дарија и Ксеркса не бејаше богатије и раскошније опреме ратнога похода. Паше и везири водили су са собом хареме, па и Султан је са собом имао један део свога харема. Три стотине свилом и кадифом најблиставије окићених коња и кола! Турци нишлиски су са поносом и великим надама посматрали сиљну и сјајну војску, а Срби су је пратили са страхом и зебњом у срцу знајући да она креће против Крста. Срећом по цело хришћанство Кара-Мустафа је поменуте већ 1683. године потучен под зидинама Беча.

Године 1689. и бедној раји у Нишу сину трачак наде у боље дане! У лето поменуте године крене из Ниша Серашћер Арап Реџеп против Лудвига, Баденског Маркграфа. 30. августа Лудвиг хаметом потуче Серашћера код Баточине и заробивши му цео стан, 108 топова, 1000 камила, 500 мазага, 100 кола и 2000 бивола, цео муниципалски и провијантски трен и много оружја, крене даље према Нишу. Али оскудица у издржавању и новцу привезала је била Маркграфа за стан баточински до 1. септембра. Серашћер овим добије времена, да се прибере, да губитак из Софије накнади и да дисциплину у војсци успостави. Дошав у Ниш, одмах је настао, да га за одбрану удеси. Он пред њим подигне утврђени стан и у том опшанченом положају очекивао је сасвим мирно немачку војску.

Међутим на прокламацију Ђорђа Бранковића устали народ у Србији, који је бројио око 36.000 под

оружјем, једнако је чистио земљу од Турака и многа места и тврђаве освајао. С овог је разлога Лудвиг могао 1. септембра сасвим безбрижно преко Јагодине, Параћина, Ражња и Алексинца наступати к Нишу. 23. септембра Срби и Немци потуку пред Нишем турску војску и тако варош паде у хришћанске руке. Лудвиг као трофеје пошаље 15 турских барјака цару у Беч.

Пошто се је Маркграф улогорио у Нишу, ђенерал Пиколомини узме нешто своје војске и више Срба добровољца и заузме Белу Паланку, Пирот, па онда Лесковац и Прокупље. Но Аустријанци су се могли само за кратко време одржати у Нишу. У нашим летописима је забележено: *Бист у Нишу Немац 5 месеца и иоиде Белиграду, на своју границу*. Дакле, већ 1690. год. Ниш је опет био у турским рукама. Те године крене велики везир Мустафа Чуприлић са 100.000 војске против Аустријанаца и без велике муке освоји поновно Ниш.

Године 1717. Ниш је поновно гледао, како везир Халил са 150.000 војске креће у помоћ београдском паши Мустафи. Ову је војску поразио Евгеније Савојски. Победа принца Евгенија над Полумесецем довела је до Пожаревачког мира, који је потписан 18. јула 1718. На жалост према овом уговору Ниш је остао у турским рукама. А ево који су разлози наводили принца Евгенија да препусти Турцима Ниш. Између Београда и Ниша није било никаквог важнијег места, па и Ниш би се могао лако освојити, али не лако и одржати. Поглавита јачина непријатељске земље стоји у томе, што је пространа, а празна и пуста. Пример Лудвига Баденског, који је 1690. морао напустити Ниш, довољно доказује, колико би опасно било дубоко улазити у непријатељску земљу, а немати изгледа у њој се стално и одржати. Само овакав разлог могао је Евгенија задржати на међи без Ниша.

Да је принц Евгеније имао право, доказаће донекле и привремена окупација Ниша од стране Аустријанаца 1737. год. Те године Аустрија као савезница Русије огласи рат Турској и с војском својом уђе у Србију. Граф Валис и ђенерал Рајперг обрате се писменом

прокламацијом на српски народ позивљући га на устанак против Турака и обећавајући му васкрс старе независности. На овај се позив Срби листом дигоше.

У то доба на владичанској столици у Нишу седео је митрополит Ђорђе Поповић. Границе су се његове епархије пружале уз Нишаву до њеног извора, низ Мораву све до испод Параћина и обухватале су Сврљиг, Куршумлију и Лесковац. Овоме архијереју певало се је овако многолество: *Преосвештенејшему и словешнејшему оцу и господину нашему, митрополишу же богоспасајемјје је епархије нишке са окршним и старинами, господам господину, господину оцу и учитељу нашему Кирију, Кирију, Кири Георгију, многа јему леша!* Митрополит Ђорђе душом и срцем пристане уз пећског патријара Арсенија IV., који је уз још неке владике био главни покретач и управљач тог народног покрета.

Маршал Секендорф без боја заузео 12. јула 1737 год. Ниш. Секендорф даде подигнути данашње градске зидине, које су 1690. год. биле само један слаби пољски шанец. Но срећа изневери Ђесарове заставе и Секендорф мораде после само два месеца да напусти Ниш. Карактеристична је једна његова белешка, која се односи на одлазак из Ниша. Ево је: „Мало пре дао сам покосити и дићи испред логора, који сам подигао у Нишу са стране, откуда ће непријатељ доћи, све што може послужити за храну и фураж, а готову храну разнети у планине. Затим сам искупио све одличније мештане и казао им (да бих их одржао у добром расположењу и уздању), да се ја само до Јагодине враћам, да се ту са осталом нашом војском састанем, па ћу отуда одмах затим доћи Нишу у помоћ. Зато нека они, међутим, поседу Стрелац, Лесковац, Пирот и Прокупље, и нека их заседама обезбеде.“

За аустријском војском, која се је повлачила к Сави и Дунаву, нагнао патријара Арсенија IV., нишки митрополит Ђорђе и владике: ужичко-ариљски и новопазарски с неколиким световним вођама и небројеном множином народа.

Пошто је босански везир Али-Паша потукао Аустријанце код Бањалуке, Зворника и присидио на пре-

дају Ужице и Рудник, он пође у потеру за Србима, који су са Аустријанцима ишли да се селе преко Саве. Он стиже теретни збег; што му руку допаде, све исече, а умакоше му до 1200 душа.

Али како су се Турци тек иза одласка аустријске војске светили једним Србима! По рачуну Рајићевом, пропало је онда око 80.000 душа српскога народа. А колико Нишлија спада у тај број? Без сумње много!

Ниш је, дакле, опет пао у турско ропство. До сада је он имао и у ропству своје анђеле утешителие, који су га подржавали да не клоне, а надом га испуњавали у бољу будућност. Ти анђели, били су његови духовни пастири, људи исте крви и истога језика, — били су то владике, које је у Ниш слала пећска патријаршија. Али, ето, сада ће му и та звезда утехе пасти са тамног хоризонта његовог патничког ропског живота. Последњи владика нишки, који је у Ниш послан из пећске патријаршије, био је владика Гаврило. Године 1765. цариградски патријара Самујло закупи од Турака пећску патријаршију и тако и нишка епархија потпаде под врховну духовну јурисдикцију цариградске патријаршије. Први владика, који је из Цариграда послан у Ниш, звао се је Макарије I. Овај владика беше хром у једну ногу, зато су га сви звали: *Тошил-Макарије*. Прича се, да су га у цркву возали у колицама а у владичански сто дизали су га на рукама. За њим је дошао Макарије II. После овога у Ниш је приспео *Меленшије Мученик*, о којему ће бити говора на другом месту.

Године 1788. Аустрија је ратовала са Турском. Срби, које је предводио гласовити Коча Петровић, помагали су Аустријанцима у нади, да ће им ипак једном гранути сунце слободе. Али и овога пута изневери их нада. Рат је трајао три године дана, па су се Немци помирили с Турцима, а наш је народ остао да и даље робује. У том тешком разочарању, једна је тачка уговора склопљеног између Немаца и Турака, донекле могла ублажити горку муку, коју је вековима српски народ мучио. Према тој тачки уговора Јаничари, који су толико јада задавали бедној раји, нису се смели

насељавати и живети у Србији. Као човека, који ће бити у стању да у праксу приведе поменути тачку уговора, Висока Порта одреди за београдског пашу Бефир-Пашу. Бефир-Паша дође најпре у Ниш са царевим ферманом, у коме је било наређено, да јањичари не смеју живети у Србији. К пашу у Ниш дођоше многи Турци и спахије, а приспео бејаше и Дели-Ахмет са својим јањичарима. Бефир-Паша најпре увреба Дели-Ахмета и убије га; затим, прочитавши у Нишу царски ферман, проследи даље за Београд. Јаничари протерани из Београдског пашалука, стадоше се купити око царевог одметника видинског паше Пазван-Огле. Овај је побеђивао царску војску и отимао је Султану градове. Тако у његовој власти бејашу: Рушчук, Софија, Никопол и др. Може бити по наговору јаничара, поче нападати и на Србију. Сасвим природно, да није мимоишао и Ниша. Али његови Крџалије т. ј. војници, које су Турци за време рата узимали за новац, не имајући топова, нису ништа могли Нишу и његовој посади. Али су зато они по селима харали и зулум почињали. Од многих зала њихових да поменемо само оно, што се прича о једном њиховом пролазу кроз село Малче:

„Љути, што ништа Нишу могли нису, крџалије су се враћали ка Грамади. У том повратку ударе на село Малче. Сељаци, опазивши их, а знајући како су зли, затворе се и побегну у цркву сеоску, која је била озидана на свод. Крџалије опколе цркву, провале јој свод на крову и унутра баце трмке, да би челе пецале људе. После тога запале ручице од суве конопље и убаце их у цркву. Већ су неки почели грдно прљити се и горети а на поље нису смели изићи. Тада се Крџалије погну на кров од цркве и стану пуцати доле у људе, у жене, у децу као у какву зверад. Много људи, жена и деце ту изгубе, а црква се нагрди и упропасти.“ Крвава ли је историја народа нашега! Али Ниш ће још много крви пролити, док му не засија сунце вечне народне слободе.

НИШ ОД ПОГИБИЈЕ КАМЕНИЧКЕ (1809.) ДО ОСЛОБОЂЕЊА (1877.).

Каменичка погибља. — Ђеле-Кула. — Владика Мелентије и другови. — Од Нишке епархије откида се: Пирот, Бела Паланка и још много села. — Устанак под водством попа Мите на Ниша и Ђурђана Јовића. — Устанак 16 нишавских села. — Околина Ниша поново се буни 1835. год. — Куга у Нишу. — Буна од 1841. год. — Владика Ђур-Венедикт II. — Жалбе сељака на спахије. — Владика Јанићије. — Просвета у ово доба и учитељ Атанасије Петровић. — Борба између Егзархата и цариградске Патријаршије.

Велико дело ослобођења већ бејаше започело. Инаугурисао га је Тополски Бесмртник. Од Ђорђа се већ *Саванбол шресе, крвожедни ошац куге*. Године 1809. по предлогу и захтеву Русије, да Срби ударе на Турке и то чим пре, *Српски Совјет* својом прокламацијом од 21. фебруара исте године позивље Србе на оружје, препоручује им слогу и да помажу Ђорђа Петровића из Тополе, *дику и одбрану Срба*. Карађорђе подели војску на троје: сам се је упутио преко ужичког округа у Стару Србију; на Дрину је послао кнеза Симу Марковића, а према Нишу Милоја Петровића Трнавца. Милојеве трупе биле су већ 15. априла 1809. год. концентрисане код Делиграда, одакле одмах затим крену он са војводама: Петром Добрњцем, Стеваном Синђелићем, Хајдук Вељком Петровићем, Илијом Барјактаровићем и Пауљем Матејићем к Нишу. 18000 српских соколова са 2 пољска топа, 2 шестофунташа и са 7 топова за шанац крећу ето према Немањином Поносу у нади, да ће над тим градом весело закликати Бели Орао!

Када се је српска војска примицала Нишу, чувени Илија Стреља, назван Лесковачки хајдук, долети у Власотинце. У час он око себе окупи око 450 људи.

Стреља пошље Саву Дедобарица да затвори пут у Клисурси на Просеченици. Сава изврши наредбу и дружину са свом дебаном смести у један хан крај Мораве. Турци дођу, ударе на хан и потпале барут. Половина Савиних другова погибоше, а остали се разбегоше. Турци запале Власотинце и сва околна села, која су

била пристала уза Стрељу. У исто време спремао је на устанак јуначке Заплањце, Цветко Декић из села Бербатова. Некакав вајни Србин позове тајно Турке у Еминову Кутину, који дођу и опколе логор, у којему је Цветко заповедао. Заподене се крвави бој, у коме Цветко Декић паде јуначки. Зна се такође, да је у исто време као устаник марљиво радио и неки Неша, попов син из села Бербатова.

Тодор Миловановић

Национални радник и презаслужни председник Нишке Општине.

Војска је приступила Нишу од Сврљига, држећи да је Ниш с те стране најслабије заштићен. Преваљивши око 40 километара пута, војска је већ 21. априла приспела на Каменицу. Ту је одржан ратни савет. Пошто је превладало гледиште Хајдук Вељка и Петра Добрњца, да се не удара одмах на Ниш, како је то хтео Милоје Петровић; почели су се копати шанчеви и утврђивати положаји.

Распоред трупа био је по шанчевима, а ових је било свега шест. Први је био више Матејеваца под командом Илије Барјактаровића; други на Равништу код Каменице под личној командом главног заповедника Милоја Петровића Трнавца; трећи код Доњих Матејеваца, у којему су били бећари Милоја Петровића; у четвртном шанцу код Горњих Матејеваца био је гласовити Хајдук Вељко са коњицом. Војска у шанцу стајала је под командом Петра Добрњца; изнад Каменице више цркве био је пети шанец, у којему се је налазила резерва, са којом је командовао млавски војвода Пауљ Матејић; на плодном избрешку, благој коси, Винику на исток, било је место, чије ће име, после ове трагичне али славне битке, бити унесено у стране бесмртности велике народне историје. На том месту на Чегру био је шанец бесмртног Ресавца са три хиљаде хероја и 3 топа.

Против српске војске стајала је турска сила од прилике нешто преко 30.000 људи, већином коњаници. Ту је у првом реду био сав нишки гарнизон са три паше: Мустафа-Паша Баковачки, Махмут-Паша Призренски и Малић Џинић-Паша Приштевски. Цео је нишки гарнизон могао имати нешто преко 10.000 бораца. Неколико дана пре главног и одлучног напада на Србе, турска војска добила је појачање у јачини од 20.000 људи под Измајил Бејем. Целом је непријатељском војском командовао командант нишког гарнизона енергични Хуршид Паша. Противничке силе биле су распоређене овако: пешадија и артиљерија у нишкој тврђави, а коњица се протегла на простору између Ниша и Нишке Бање.

Док се Хуршид Паша није осећао довољно јак, он је наређивао да се врше само испади на српску војску. Затим су следиле напади тако, да су Срби до 18. маја јуначки одбили три напада турске војске, којом је командовао Шашин Паша из Лесковца. Када се је турска војска појачала доласком Измаил Беја, предузела је диверзију ка Књажевцу. Ради опасности с бока Хајдук Вељко оде с коњицом да брани Гргусовац, а мало затим пође му у помоћ и војвода Петар Добрњац

тако, да ова два јунака нису учествовали при главном нападу турске војске на Чегар. Да јесу, вероватно је, да би битка била узела сасвим други ток. Свакако, једно је сигурно, да је Каменичкој катастрофи крива неслога српских вођа. Треба знати, да је све до 1809. год. главним заповедником у Делиграду био победник над Ибрахим Пашом Скадарским војвода Петар Добрњац, човек, који је толике турске нападе на *Град Јунака* одбио. Поменуте године смени га неспособан човек, човек, који није био у стању, да испуни онако поверени задатак, како га је у исто време испуњавао Тополски Лав и Сима Марковић. Тај је човек био Милоје Петровић Трнавац. Чим је он примио команду над ратним контингентом, који је ступао према Нишу, војска се је одмах поделила на присталице Милојевоје и Петрове. За све су ово сигурно знали и Турци, пак стога, када су 18. маја напали на шанац Петра Добрњца и Хајдук Вељка и нашли га празна; није им било тешко одлучити се, да одмах сутра дан 19. маја изврше главни напад на шанац војводе Синђелића.

19. маја био је среда по светој Тројици. Рано у јутро следио је непријатељски напад на шанац војводе Стевана Синђелића. Напад је следио овим редом: напред је наступала коњица тако, да су први били бели коњи, па зелени, па алатасти, па доратасти, па нај-последје црни. Пред првим редом коњице била су два коњичка топа. — Пешадија је наступала са стране и иза коњице, а артиљерија је имала помагати напад са Виника. Нападајућом војском командовао је Шашин Паша из Лесковца. Пошто Турци извршише молитву, стадоше се лагано приближавати шанцу Ресавског Војводе. Кад се шанцу примакоше, Срби оспу на њих плотун; и тако отпоче борба. Турци су бесно нападали, а Срби су се као лавови бранили и жестоке нападе одбијали. Синђелић је тога дана одбио пет јуриша. Сунце је већ западало, а војници српски из других шанчева нису у помоћ долазили Синђелићу, или што нису могли без коњице, или што Милоје није хтео да да. Најзад Турци преко својих мртвих другова навале у шанац и стану се клати и гушати

са Србима. Ресавски Херој, видећи да је све изгубљено, сасу свој пиштољ у џебану, која се је у шанцу налазила, те он са многим Турцима и са оно Срба, што је било око њега, одлети у ваздух. Ово се је догодило, када се је мрак већ био спустио на земљу. Величанствен приказ у својој грозоти! Ниш је са пламеног сјаја изгледао као усред дана! Грозота приказа била је мерило величине херојске душе Стевана Синђелића!...

Што је узрок овоме поразу? Је ли, заиста, Милоје Петровић, како се прича, за лубеницу пуну златних дуката издао свету ствар српства? Не верујемо! Народ у сваком поразу нађе свога Вука Бранковића! Узрок погибији на Чегру ми смо могли лако погодити: неслога међу вођама, међусобна омраза, неспособност главног команданта и оно, што је из овога следило: незадовољство и нерасположење међу војницима. Јасно је, да у оваковим приликама није могло бити јединства акције, а према томе ни победе.

Што у шанцу на Чегру што у другим шанчевима и при одступању српске војске према Делиграду, пало је до четири хиљаде Срба, а Турака је погинуло преко десет хиљада.

Пораз на Каменици задржао је победоносно напредовање српске војске у Босни и у Санџаку, те се Срби повукоше на своје старе границе.

После катастрофе на Чегру, да Србима више ни на крај памети дошло не би, да свој Ниш ослобађају; Хуршид Паша Нишки обрече по 25 гроша за сваку српску главу, која му се донесе. Ђурчијама Србима нареди, да те главе одеру. Коже је онда пунио памуком и слао у Цариград, а од лобања озидвао је Ђеле-Кулу, на цариградском друму поред жељезничке пруге, која води у Пирот а на 2 $\frac{1}{2}$ км. од Ниша.

Прича се такође, да је паша био заповедио, да се телеса поубијаних Срба стрпају у неки јарак и загрну земљом, а сутрадан се присетио и наредио, да се загрнута телеса опет одгрну, да их разнесу и поједу пси. А и ову нечовечну, грозну наредбу имали су извршити Срби!

Беле-Кула је четвороугаона, а висока је до пет метара. На свакој страни куле зевају у 14 редова рупе, у сваком реду њих 17, дакле свега 952. У сваку су рупу Турци узидали по једну српску главу. Главе су временом поиспадале или су поизвађене, али су све празне и мрачне шупљине ужасни и речити сведоци страшне прошлости и мучеништва српскога народа. Ко хоће да тачно просуди, што слобода вреди, нека застане самих пет минута пред овим спомеником над споменицима!...

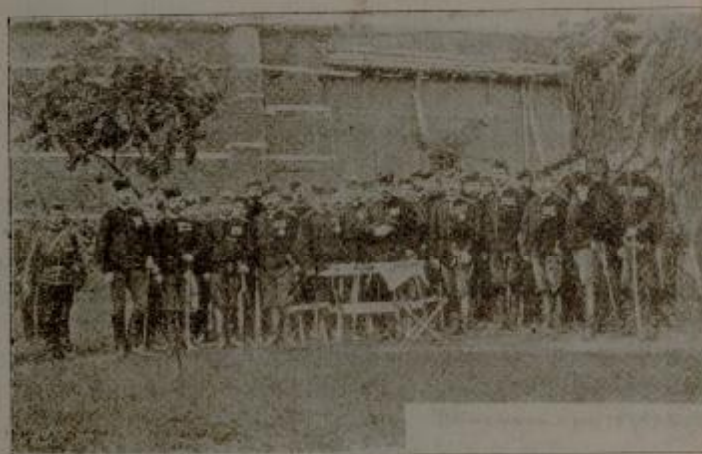
Митад Паша је хтео да поруши Беле-Кулу, да тако избрише тај споменик крволоштва са лица земље, али нишки Турци одоше чак у Стамбол, да се на пашу туже, и тако је та кула остала потомству храбрих чегарских јунака као вечити споменик јуначких подвига њихових отаца. Побожни сељаци из околине вадиле су потајно главе и сахрањивали их на гробља. Када је српска војска 1877. год. заузела Ниш, од 952 главе затекла је само три. Над Беле-Кулом подигнута је 1900 год. лепа капела, пред којом се сваке године 1. јуна (19. маја) врши помен Стевану Синђелићу и његовим јуначким друговима.

Код Беле-Куле, те јединствене пирамиде најгрознијег варварства, али у исто време и најсветлијег мучеништва за идеале човечанства, задржао се је био и гласовити Ламартин и затим написао и оно пророчанство, које се је у наше дане испунило: *„Скоро ће и Ниш биши њихов (српски); али и онда нека они ову кулу у целости сачувају, јер ће она њихову децу учиши, шта вреди независност народа, показујући каквом су је ценом њихови очеви плашили и откупили.“*

Али ни Беле-Кула није још била довољна! Ниш је имао да жртвеник човечанске величине облије са потоцима драгоцене крви најбоље своје деце! Беле-Кула није могла да застраши Нишлије, она им је шта више давала подстрека за дела, којима се слобода стиче.

Јер су се у Турској примећивали симптоми пропадања, јер су потлачени народи устајали против угњетача; није ни Шумадија мировала, она се је под Таковским јунаком кретала на борбу за своју слободу.

Устанак у априлу 1821. год. на другој страни турске царевине и успеси Кнеза Милоша улевали су много наде у бољу будућност јадијој српској раји. Који су се у народу умом и положајем истицали, знали су врло добро, да треба бити приправан за сваки случај, па су стога потајно spremали људе на устанак. Како увек, тако је и сада Ниш био међу првима. Душа народном прегнућу за слободу вере и огњишта у Нишу био је узорни свештеник у сваком погледу, владика Мелентије, па родољуби: прота Стојан Поповић, свештеник Ђорђе Цинцарин, угледни и имућни нишки грађани: Младен Овчаревић, Голуб Мутавџија и Радисав Екмеш-

Врховина Команда у рату 1878 год.

чибаша. Настојање ових родољуба било је тиме олакшано, што је нишки заповедник Али-Паша био доста попустљив према владици Мелентију и његовим сарадницима.

У циљу да се у Србији угуши сваки, па и најмањи покушај устанка, о Тројицама 1821. год. стиже у Ниш Хусејин Паша са 8000 људи. Он нареди одмах, да се погуби Али Паша, јер да је био одвише попустљив према владици Мелентију.

Другог дана Тројице владика Мелентије, прота Стојан, поп Ђорђе, Младен, Радисав и Голуб беху ухапшени.

Неким добрим пријатељима, који Мелентију и проти Стојану понудише прилику да утеку; владика мученик одговори: „Нећемо! Боље је да страдамо нас двојица него толики народ због нас. Једном се мора умрети“.

Код нишког моста већ су била подигнута шестора вешала и конопци спуштени. Владика је ишао напред; за њим прота Стојан са осталом четворицом. Сви беху ведри, мирни, озбиљни као да иду у цркву.

Владика узе свој конопац, прекрсти се, три пут га благослови па, наденувши сам себи замку за врат, рече: „Сад, синци, вучите!“

За тренут ока владика издахну своју племениту душу. Прота Стојан под вешалима рече:

„Не може се сав народ повешати!...“ И он оде за својим владиком. И остала четворица дођоше под вешала, *тер се ласно растадоше сунцем зашочници мријеш навикнути*. Док је крвник ове ужасне пресуде, гледајући толико херојство, морао и про воље да ускликне у чуду: „Јазук што нису Муслимани!“ — дотле је тајанствени глас правде довикивао азијатским крволоцима: *Бој се онога, што је вико без голема мријеш јада!*

Истога дана, када су ове узвишене жртве умирале за идеале човечанства, Власотинци су спаљени по други пут.

После трагичне смрти владике Мелентија, у Цариграду се нађе за потребно, да се и у Пироту постави владика. Тога ради одузму се од Нишке епархије: Пирот, Бела Паланка и још многа села.

Крв проливена на Чегру и поред нишавског моста била је животворно семе, из којег су имали да изникну хероји човечанских слобода, великани, који ће самопрегорним својим прегнућем и драгоценом својом крвљу исписати не само најлепше странице историје Константиновог града него и историје целога Српства. И ови се хероји, ето, већ појављују!

Устанак, који је букнуо на крају 1832.—1833. год. у нахији алексиначкој, ражањској, параћинској и крушевачкој, приморао је Порту да Србији уступи извесне

округе. Гранична руско-турска комисија, не хотећи границу сувише примаћи граду Нишу, спусти је од Суловца све Моравом до села Катунa. Услед тога остадоше многа села,¹⁾ која су се надала да ће припасти Србији, и даље под Турском. Народ тих села скочи стога на оружје под водством Попа Мите из Ниша и Ђурђана Јовића. Овај устанак Турци угушише у крви у граду Железнику.

И у Нишу је владало исто расположење као и у околини. Није Нишлије болело, што су повлачењем нових граница од нишке епархије одузета места: Алексинац, Ражањ, Крушевац и Параћин; него зато што и Ниш није припао новој Кнежевини Србији. И као да и то није било довољно, Турци су почињали такове зулуме у народу, да овоме није преостајало друго него или да ма куд бега или да се лати оружја. Незаконитом и нечовечном поступању Турака био је без сумње крив Салих Паша, који је за Мутесарифа приспео у Ниш почетком 1835. год. Паша је био слаб и одвише умно ограничен, а да је могао зауздати бесне турске чиновнике.

Међутим сељаци из 16 нишавских села латише се убојних цеви у нади, да ће зулуму крај учинити. Сељаци су много полагали на књаза Милоша, па му се зато и обратише овим писмом, из којег се јасно разбира, што и колико је јадна српска раја имала да трпи у Нишу и у околини. Ево што села поручују књазу Милошу:

„Молимо Бога за твоје здравље. Ти и Бог данас! Сирошиња кука и плаче, до Бога се чује! Данас што се зулум почиња како се је сирошиња предала! Сердар искочија 50 човека Турчина. И одовуд Топоницу таја села сва је сирошиња у планину уштекла: што беше за рабошу човек, он је кућу оставио, али Турци по кућах падоше; девојке при њих докараше од седам година, и њих ти посмешише. Сирошиња тебе се је поклонила под швоме крилу господаре!... Данас хоће сирошиња да изгине. Много зулум почињен! Сирошиња данас Турчину се покорити неће, зашто? Од зулума!“

¹⁾ Мезграја, Доња и Горња Топоница, Доња и Горња Трнава, Веље Поље, Милевовац и др.

*Славни велики Господаре! Наша десна круна (?).
Јануара 1835.*"

Што ће на ово Таковски Јунак? Он одмах пошаље у Ниш Аврама Петронијевића са својим ручним писмом за Салих Пашу. У писму нарочитим дипломатским тактом, који је био одлика књаза Милоша, он се заузимље, *да и християни* не пострадају. Међутим, и пре него је Мутесариф примио писмо, устанак је био угушен. Паша је био позвао устанике, да се разиђу својим кућама; а кад они тога учинити нису хтели, он их је оружаном руком на то присилио. Ипак све се је свршило тако, да су кметови дошли к везиру и онда у присуству сердара Стевана Стојановића уговорено је, да Салих Паша неће више у народ шиљати зулумћаре и да ће им дати нарочитог вилајетског кнеза, преко којег ће он наредбе издавати.

Али овај споразум није ни месец дана трајао, јер се већ првих дана марта исте године 1835. поновно побунила околина Ниша. Раја пребаци на границу Србије жене, децу и стоку и обрати се, дакако, и сада књазу Милошу овим писмом:

"Свешли Господаре, умилостави се на нашу сиротињу! Сиротиња много је изгинула: 300 човека бесмо; остаде 100 човека; у своју земљу пребегосмо; свој сердар бие, па не шера у турци да идемо. Што ошоше и они погинуше. Сва села пусто останила; ништа није остануло; овце откараше, говеда откараше, вино истачише, житио отнесоше, децу посекоше, руке на децу оцекоше, уши оцекоше. Ништа не остаде. Сиротиња цвили и пишти до Бога се чује. Свешли Господаре, ти отац над нас! Пружи своју светлу руку над нас! Ми сиротиња своја цокориша. На турчина више ми раја не можемо да будемо!

И пре него је Милошев делегат Аврам Петронијевић стигао у Ниш са делегатом београдског везира, војска Салих Паше Нишкога сукоби се са устаницима. Борило се је жестоко с једне и с друге стране; било је много мртвих и рањених. Срби одржаше своје положаје, а Турци се повукоше у Каменицу и Матејевцу, да се и та села не би одметнула. У рапорту, што га

је Сердар Стеван Стојановић поднео Књазу Милошу, међу осталим рањеним и погинулим, читамо и ово: *Деше од 11 година Јована Симиног из Грнавe, посечено; Јанково деше од 8 година из Милковца посечено.*

Интервенцијом Књаза Милоша, који је и једну прокламацију на устанике био управио, и делегата београдског везира, Салих Паша је повукао у Ниш војску, сељаци се повратише к својим кућама, те тако се је и ова буна слегла. Уговорено је са Салих Пашом; да у сваком селу буде по један кмет, а у Нишу главни коџабаниа, који ће пред пашу износити народне тужбе; укидају се сви апсови, сем онога код паше; кривцима ће се батине делити само у присуству паше; хришћанин нема да кулучи Турчину, само ће према потреби дрва и сламу паши довозити; спахијама даваће се десетак од свега а господарима само деветина од жита и кукуруза. Још је доста тога било установљено, да живот Србима буде бар донекле олакшан.

Треба овде истакнути, да Петронијевић у свом дугом извештају на Књаза од 21 јунија 1835. поручује, да су се сви умирили *"кромје још једно поиче из Ниша"*, која је и даље бунило народ против Турака.

Као да Нишлијама није било довољно јада, које су им Турци задавали; на њих се 1838. год. свали тешка и ужасна куга. Мртве су могли сахрањивати само они, који су ову страшну болест били преболели. Над мртвима је вршио опело хилендарски јеромонах Виктор, потоњи нишки владика, познат под именом *Деда Виктор*; који је у Цариграду био кугу прележао.

Међутим злочеста турска управа чинила је несношљивим стање становника Ниша и Нишкога округа, а жеља, да се што пре сједине са Србијом, давала им је подстрека, да се и даље буне против турског зулума.

Узрок буни од 1841. наћићемо у писму управљеном књазу Михајлу. Ту се поред осталог каже и ово: *... турске муке нама одолеше; више не можемо шриети турски зулум... Турци на Бога не гледају, нашу веру и закон расшурише, не давају у цркву да идемо, Бога да молимо; не дају празник да проиразнујемо ни да се веселимо; ако дође велики празник,*

Турци нас сас пушке на црквена врата чекају и гледају која је девојка полепа; они ту узеју силом те гу поштурчију... најубави мужи пробирају који су мало на сџап Турци не ти осшављају живи, но ти ушепају преко ноћ кришећом: да не се нађе кавурин јунак и убав и речовиш. Која је жена убава, Турци вој мужа ушепају, па ту узнеју, те гу поштурчују... наше ћерке изсилуваше, наше сестре под себе шурише, наше жене изсилуваше... узнеју што нађеју све човеку само душу осшавију; тешко ошвише...

Сада је јасно, зашто нишка, пиротска, лесковачка и прокупачка нахија скочише на оружје 6. априла 1841. год. Устанике из Запања предводио је Никола Срнидаковић из Горњег Душника; Нишаву је дигао Милоје Јовановић из Каменице; Власотинце — Станко Антоновић Бојација и Цека Вучковић из Власотинаца, а Лесковчане — Коца Мумџија из Лесковца и поп Ђорђе из Пољанице.

Овај је устанак био и одвише озбиљан, а био је нашао толико одазива код већ ослобођене браће, да је књаз Михајло својом прокламацијом од 10. априла 1841. год. био принуђен да позове царод, да савлада своја родољубива осећања, јер је он добро знао, да час општег ослобођења још не бејаше куцнуо.

Нишки Мутесариф Мустафа Паша крене са осталим пашама против бунтовника, који су се, на броју 3000, били ушанчили код утока Власине у Мораву у селу Ђурлинцима.

Жестока се је борба завршила победом Турчина над рајом. Устаници, који су живу главу из крвавог мегдана изнели, разбегоше се куд који. Највише их је пребегло у Србију, куда су и пре тога многобројни бегунци били умакли, бојећи се турске освете.

Ни Никола Срнидаковић није прошао боље од својих другова. Начинивши шанац у хатару Еминове Кутине чекао је са својим јунацима Турке. Арнаути пређу планину Селичевицу, ударе на Срнидаковића с леђа и хаметом га потуку. Николи пође за руком да умакне у Алексинац.

Ужасно ли се Турци осветише српској раји за овај устанак! Спалише сва села нишавска, сва села у Запању, Власотинце, а 31. маја Топоницу и друга села до саме границе Кнежевине. Скупо ли је Ниш куповао своју слободу, крвавих ли је он жртава приносио за величину и славу Српства!

10. јуна, 1841., у Ниш приспе Јакуп-Паша с Рифат-Бегом и царским комесаром Тефик-Бегом Ђурук-Тескерехијом.

Тада се у Ниш било слегло око 9—10 хиљада војника, међу којима је било једно хиљаду самих Арапа.

Устанак је био већ угушен сабљом и угарком, само се народ био разбегло. Комесар Портин позове народ, да се сваки врати својој кући. Он је обрицао вратити стадима отерану стоку, и о царском трошку начинити куће, које су погореле. И, одиста, у погорела села изиђу писари те запишу да се у сваком селу 3—4 куће начине о царском трошку; а из Арнаутлука дотерају Турци многу стоку, и позову сељаке да свак свога брава познаје и гони.

Сељаци не приме на цело погорело село 3—4 куће, нити хтедну туђу стоку узимати место своје. Те тако не буде помоћи ни с једне ни с друге стране.

Јакуп-Паша из Ниша пошље свога мухурдара а Ђамил-Паша из Београда свог Алај-Бега у Алексинац, где се находио помоћник попечитељства унутрашњих послова, Милош Богићевић.

Ови људи сазову (30 јуна) све бегунце из нишког округа, и понуде их да се врате. Бегунци, бојећи се освете, нису могли пристати само на реч турских изасланика, него се ту углави и нареди ово: да најпре оду својим кућама око 200 људи бегунаца, који су разборитији, и који ће видети, на што да се врате и остали, па тек ако ови нађу да се могу вратити и остали, онда да се за 21 дан сви повраћају.

На тај начин, устанак се сасвим стишао, и устаници су се, који пре а који после, вратили сви.

Три године после ових догађаја Нишлије су имали опет да проживе неколико тешких часова. Великом пријатељу народа, владици Ђир-Венедикту II. пође за

руком, те он доби дозволу, да се код цркве обеси клепало, у које се је ударало, када је ваљало ићи у Кућу Божју. И на ово се узбуне Арнаути и ударе на Нишлије. Народ је од страха скакао у воду, а владика клепала не скиде. Омер Паша је много мука имао, док се је ствар стишала; али ипак владика друге године дигоше из Ниша зато, *што је бранио народ*.

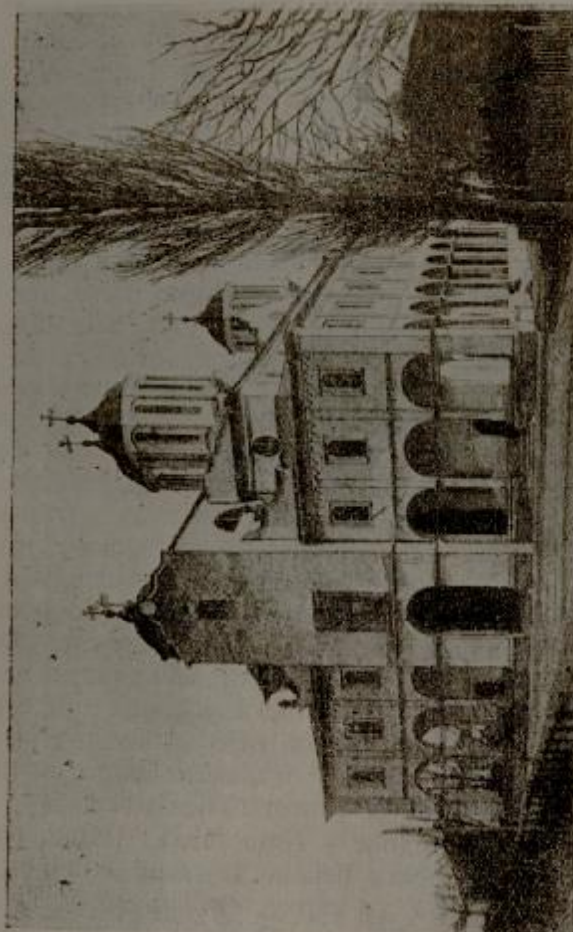
Али ако се устанак био стишао, није се зато у срцима Нишлија угасио пламен жеље да падну у загрљај ослобођеној браћи и да тиме учине крај тешкоме ропству.

Поред свих уговора и обећања, Порта није била у стању да преко својих чиновника уведе у земљу праведну управу. Јадима бедне раје ниси могао угледати краја. Нишлије су непрестано шиљали нове тужбе на Султана.

Тако, док је владиком био Јанићије, сељаци од захтева и тражења нишких спахија доведени до очајности, послаше једну депутацију у Цариград, да се жале Султану на неправду, која им се чини са стране његових људи. Владика нареди најзаслужнијем просветном раднику до ослобођења Атанасију (Таси) Петровићу, да за људе напише пуномоћја. Умало да ради тога и владика и учитељ Атан. Петровић не платише главом. Када Срби изложише и представише своје јаде цариградском суду; суд кори нишког пашу: зашто он сам у спору између сељака и спахија судио није, или зашто он тужбу није спровео у Цариград, а не да сиромашне људе излаже трошковима. Нишки паша одговори Цариграду, како он о свему појма имао није, како су то све становити сељаци радили без знања „сосељака“. На ово Цариград задржа „пуномоћнике“ у затвору. Нишке спахије све ово осоколи, и они туже владика Цариграду. Цариградски суд онда опуновласти пашу нишког да владика казни. Када је владика дознао, да ће га паша дати спровести нишким улицама наопачке на коњу и онда отпремити у Цариград, нестане га изненада из Ниша, у који се он никада више повратио није.

Поред свега тога, да би се тачно известио о свему, Султан се најзад реши и пошаље у Ниш као свог иза-

сланика великог везира Садразан Пашу¹⁾, да уредбу види, како стоји. Овом приликом чувени Бели Мехмед, плашећи сељаке, да се не би на њега тужили великом везиру, рекао је ово: — Бре, чорбацијо, памет у главу! И највећа вода само ситно камење ситно односи; велико стоји и после поводња на своме месту. Мудро

Садарна Нишка Сабораа Црква.

¹⁾ Мислим да је ово Милићевићев Мехмед Паша (Краљевина Србија). Радије пристајем уз Атанасија Петровића, који у својим „Мемоарима“ не зна за Мехмед Пашу него за Садразан Пашу.

седите, да се не кајете после... Како је на овај начин велики везир могао да праведно испуни свој задатак у корист раји? А шта ће и јадна раја да се везиру и примиче, када је он, чим је у Ниш приспео, подигао осмора вешала, на којима издахнуше: честити поп Станоје из Власотинаца и још седморица најодабранијих људи из нишког округа зато, јер су нагињали сједињењу са кнежевином Србијом.

Каквој су се помоћи могли надати, када је тај Султанов В. Везир, чим су се већ поменути сељаци били вратили из Цариграда у Ниш, на тужбу Турака, исте одмах у тамницу бацио?

Године 1836. дошао је у Ниш из слободне Србије за учитеља Спиридон Јовановић. Он је предавао на српском и грчком језику, а за њим дођоше неки Тоца и Љубомир, који су предавали на чисто српском језику. Јовановић се разведе од жене и оде из Ниша. Срби у Нишу су добро схваћали што и колико изгубише са Јовановићевим одласком, стога када се је 1839. год. кнегиња Љубица са сином Михајлом на повратку из Цариграда задржала у Нишу, Нишлије ју замолише да поради, да се Спиридон Јовановић поврати на своје старо место. Жеља се је Нишлија остварила.

Чим се је Јовановић по други пут вратио у Ниш, он је са владиком Григоријем и са нишким првацима купио Милошеву кућу за општинску школу и образовао школски фонд од 1000 дуката. Јовановићу је одређена годишња плата од 50 дуката, а учитељу Таси од 50 гроша месечно. После Јовановића школом је управљао Сава Радојчић из Алексинца. Када је овај због неког сумњивог писма, што му га Турци запленише на граници, морао оставити Ниш; управником школе постаде вредни учитељ Таса.

Године 1861. дође у Ниш Митад Паша. Једна од најглавнијих му брига бејаше да сазна, из којих књига српска деца уче. У ту сврху, он поручи, да ће доћи у школу да прегледа књиге. Уочи његовог доласка у школу запали се школа тако, да је она осванула сутрадан у пепелу. Није ли то намерно учињено са стране Срба? Мишљења сам, да јест. Од сада па до год. 1863.

школовало се је по варошким хановима. Године 1863. подигнута је зграда данашње основне школе код Саборне цркве. За ову зграду варошки прваци сакупише 100.000 гроша, за чудо и сам Митад Паша даде 2.000 гроша, а владика Калиник такође 2.000 гроша мање један, е не би изгледало да је раван паши.

Калиник у почетку није био склон Србима, али када је букнула распра између егзархата и цариградске патријаршије, онда им је почео ићи на руку, шта више он је учитељу Таси једном приликом био рекао: да је он (Таса) Србин, да он предава науке на српском језику, пак да се као такав нема чега плашити. Уосталом да он као владика већма воли Србе него Бугаре. Свакако Калиник је из нужде и опортуности волио више Србе од Бугара. Свакако, чега пре било није, он поче водити кореспонденцију са Митрополитом Михајлом, а умном и патриотском настојању учитеља Тасе пође за руком те је Калиник шаљао на више науке у Београду за три године сваке године по два ђака. Прве године послати су: Тодор Атанацковић и Димитрије Ђорђевић; друге: Јован Поповић из Горњег Матејевца и Ставра Маринковић из Ниша; треће: Никола Поповић и Ђорђе Ђурђић из Ниша. Све се је ово збивало, дакако, потајно тако, да Митад-Паша и Турци о свему овоме појма имали нису. Учитељ Таса велику је муку мучио ради уџбеника. Строго је било забрањено служити се књигама штампаним у кнежевини Србији. Књиге су се потајно пребацивале преко Суовца и Алексинца. Турске би власти по гдекад улазиле у траг српским књигама и онда би одмах јавно претиле учитељу Таси, да ће га у поновном случају обесити насред пијаци. Па да, откуд српске књиге, када ни свој матерински језик нису смели називати српским? Када су једном деца пред Митад-Пашом певала српске песме, упитаће паша учитеља Тасу: — У којем то језику певају? — То је овдашњи језик, којим говоре сви овдашњи хришћани, одговори учитељ Таса. — А је ли то бугарски или чији, опет ће паша. — Није то језик бугарски него босански, одрешито ће учитељ Таса. На то ће Митад Паша: — Нерде (где је) Босна, нерде (где је) Ниш?

Митад Пашу је наследио Абдураман-Паша. Овај је мрзио српску школу и српски језик. Учитељу Таси је често досађивао вршећи контролу над ђацима и књигама српским у школи, нарочито за време предавања.

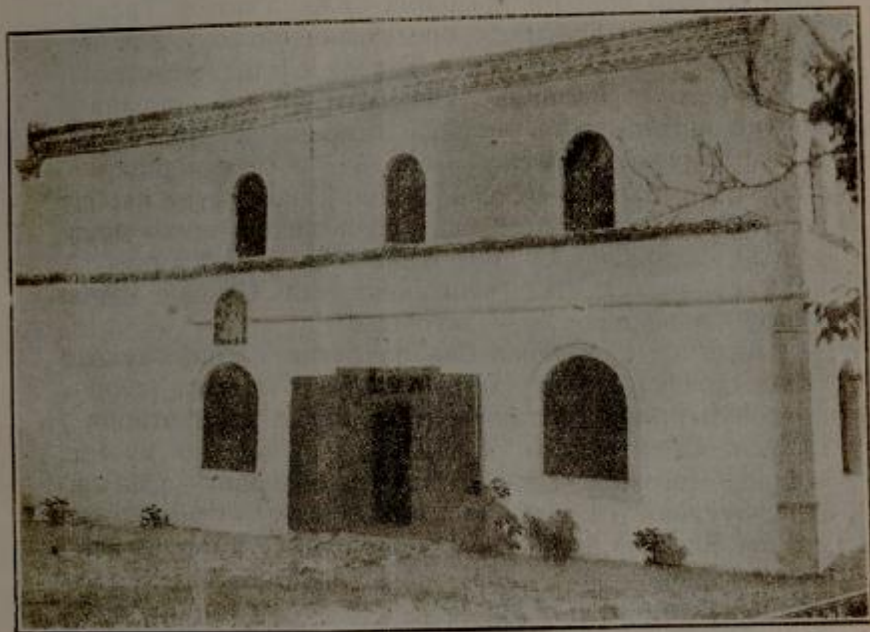
После Абдураман-Паше дошао је у Ниш за Муавина Драган Цанков. „Долазак Др. Цанкова,“ примећује учитељ Таса, „проузроковао је мојој школи превелике незгоде, а мени велику главобољу.“ И, заиста, Цанков је мрзио српску школу и српски језик. Он је чешће контролисао српску школу у намери да одврати децу од љубави према отаџбини Србији и српском језику. Али бадава му труд и настојање! Сви су се његови напори разбијали о патриотску свест учитеља Тасе, који је сваки, па и најмањи покушај Цанков да уведе бугаризам у српску школу и српску земљу, одважно осујетио.

Ето тако је било са просветом у Нишу уочи његовог ослобођења.

Али се Нишлије нису имали борити само за одржавање своје српске народности, своје школе и језика, него су и у цркви имали неприлика. Колико ли борбе и прегнућа, да владике странци не потисну сасвим из цркве српско-славенски језик!

И поред свих ових тужних прилика, у којима су Нишлије са својом браћом у околини живили под Турцима, нашло се је у Нишу људи, који просвете заборавили нису, који су себи на пољу национално-просветног рада стекли трајних заслуга. И ови су просветни радници били своје врсте освојитељи и ослободитељи свога роднога града. У том погледу трајни је себи споменик у Српству и у целом нашем народу подигао Атанасије Петровић, назван: учитељ Таса. Он се за оно време може с правом назвати просветитељем и учитељем Ниша. А под каквим је тешким приликама он вршио своју дужност! Његов је просветни рад био увек скопчан са опасношћу живота, и то само зато јер је тај рад био српски рад. Довољно је знати, да је он био учитељ: Коле Рашића, Тодора Миловановића, Тодора Алексића, Димитрија Ђорђевића Јоргачевића, Мите Хаџи Пешића, Мите званог Србина и још живећег просветно-националног радника Мила Цветановића.

Првих деценија деветнаестог века у Нишу нити је било какве основне школе, нити је уопште било какве школске зграде. Код некога попа Цветка било је неколико ђака, које је он подучавао а они му плаћали по два гроша месечно. Сем тога око себе је купио ђаке ђакон Григорије у кући некога Милоша до куће Лепе Кате. Ђакон Григорије постао је доцније нишким владиком. Наш учитељ Таса, јер су такве биле прилике, учио се је код некога Петра Цинцарина грчкоме језику.

Црква св. Николе, која је шест пута мењала веру.

Већ споменусмо, како за владиковања Калиника букну црквена распра између егзархата бугарског и цариградске патријаршије. Нишлије са својим личним свештеницима и првацима на челу, дали су свакоме знати, да српски Ниш нема никаква посла у том погледу са бугарским егзархатом.

За ове борбе не само што су се Нишлије имали борити против интенција бугарског егзархата него им је владика Калиник стварао не мало неприлика. Ради високих такса, што их је он народу намећао, народ се против њега побуни. Он побеже у Лесковац. У Цариграду ствар представи патријару тако, као да је Србија она, која буни Нишлије против њега. Патријара је интервенисао код Шенк-Ислама и ставио му до знања, да ће се он жалити самоме Султану, ако Митад-Паша у Нишу не утиша буне. Лако је погодити, како је сада нишким првацима било. Учитељ Таса је био онај, који је народу представке писао у том погледу за владика и за пашу. Такова је једна представка, после него је Калиник тужио Србију као виновника побуне против њега, имала и непријатних последица. Паша поручује учитељу Таси, да ће га у чаршији о уво за дирек обесити, ако се још једном усуди народу написати жалбу против владике. Који су писмо паши донели, задржани су код паше и на испит узети. У ноћи су дигнута два свештеника: поп Станоје и поп Младен и послати су у заточење.

Када се је владика био повратио у Ниш, духови су се донекле били утишали, али потајно се је опет роварило против њега. Наједном искра се претвори у пламен. Свештенство га се одриче и неће да му име у цркви спомиње. Црним платном обавише његов сто и не пустише га у цркву. Сем његових интимних пријатеља нико није смео у митрополију, а он је ноћу ишао к паши, да с њим конферише. Најзад у ноћи 25. марта побегне у Цариград.

„Подејством бугарске егзархије,“ каже учитељ Таса у својим мемоарима, „да затражи овдашњи народ за себе владика бугарског, дође писмо до синода (нека врста већа, којему је онда на челу био Димитрије Чохацић), но синодалци не хтејући да имају владика из Бугарске, саветоваше се и закључише да затраже г. Виктора за владика као њима познатог, још од младости овде дошавшег, а владања је примерног. И тако напишем молбу, коју они потписаше и општим печатом потврду, и пошљу. Ова се народна воља уважи и г. Виктор буде завладичен.“

Треба овде споменути, да се је у овој борби против бугарског егзархата нарочито истакао нишки парох Хаџи Петар Д. Поповић. Кроз његову велику српску душу најбоље је говорио српски Ниш! Утаман је цариградска патријаршија овог неустрашивог српског свештеника била казнила на 101 годину робије. Петровић није попустио него је већ у духу гледао онај светли дан, у који ће јуначка српска десница растргнути вериге ропства и Нишу и Нишкој цркви. Зора се је тога дана већ била помолила!

ОСЛОБОЂЕЊЕ НИША.

Прокламација Кнеза Милана. — Завера Коле Рашића и другова. — Заузеће Ниша 28. децембра 1877. у вече. — Књаз Милан улази у освојени Ниш. — Ниш уочи ослобођења. — Турци у Нишу. — Код Деда Виктора.

Месеца децембра 1877. изађе прокламација ондашњег кнеза а доцније краља Милана, којом се Турцима објављује рат за избављење српског народа од турског ропства. У Нишу и нишком округу тада је помагао сваки, колико је ко могао, да успех буде потпун. Оваковим напорима, иако врло често скопчаним са опасношћу живота, Нишлије ће олакшати извршење задатка војсци, а војска њима. Тодор Станковић, Коле Рашић, Тодор Миловановић, Димитрије Ђорђевић, Таско Узуновић, Ђ. Поп Манић и још многи виђенији родуљуби из Ниша и околине организују рад на ослобођењу и уједињењу са Србијом; и то не само у Нишу и у околини, него и у пиротском, врањском, брезничком и триском крају, све у споразуму са великим националним радником Милошем Милојевићем.

Али треба знати, да је још пре тога, 1874. године Коле Рашић организовао заверу против *Турског Царовања*. Заверенике је 24. фебруара поменуте 1874. год. заклео ватрени патриота, нишки парох Петар Иконо-

мовић у кући Михајла Божидарца, која се налази у близини куће угледног грађанина Димитрија Крајна-лића. Ево оригиналног текста ове по Ниш епохалне заклетве:

Заклињемо се једним свемогућим Богом, да ћемо верно и брашски, сложено радиши прошиву петвековног крвошије, а у име миле и жељне нам слободе и династије лозе Обреновића. Тако, браћо, слошки, па ће нама свима Милостиви помоћи, а у скоро нам даши, да развијемо победоносну заставу нашег једино верног IV. Обреновића на бедему Нишком.

Ура, Ура, Ура!

Живио нам наш омиљени вишешки књаз Милан М. Обреновић IV.! Живела Маши Србија!

24. фебруара 1874. год.
у Нишу.

Петар Икономовић,
Свештеник Нишки.

Имена Завереника:

Ђорђе Биасидес, Михајло Божидарац, Коча Мишровић, Ђорђе Станковић, Сошир Стојановић, Ђорђе Милошевић, Машеја Радојковић, Петко Мишровић, Голуб Мудић, Јанко Стојановић, Трајко Живковић, Стојан Ђокић, Дина Мирчић, Цаба Стојановић, Младен Миленковић, Пера Лебанка Чунгуровић, Дина Стојановић, Милан Станковић и Ђорђе Т. Пешировић.

Међутим већ 3. децембра 1877. год. српска војска бејаше прошла границе Кнежевине. С њом су командовали: ђенерал Јован Белимарковић, пуковници: М. Лешјанин, К. Бучевић, Љ. Ивановић, П. Топаловић, А. Орешковић, мајор Б. Васиљевић и поручник Арачић.

Ниш је бранило преко 5000 турске војске са по прилици 160 топова, од којих 26 Крупових разнога калибра. Војском је заповедао Халил Паша.

Већ првих дана децембра била су прва пушкарања око Доњег Матејевца према Нишу.

8. децембра врховни командант војске кнез Милан у грмљавини убојних грла и бомби дојаша на Чамур-

лију, која већ 5. децембра бејаше пала у српске руке, да соколи војнике, да се храбро и јуначки држе.

Када је кнез Милан 11. децембра по други пут дошао на Чамурлију, он је јасно видио, да Нишу нема куд камо, него да мора пасти; пак да се не би узалуд људска крв проливала, он заповеди пуковнику Лешјанину, да позове команданта војске Халил Пашу и градског мутесарифа Рашид-Пашу на предају. Лешјанин, чијем је штабу био придодат Тодор Станковић, пошаље овога да преговара о предаји. Станковић, као добар парламентар и зналац турскога језика, ишао је у Ниш везаних очију под обостраном топовском ватром. Турци не хтедоше учинити оно, чему ће се до који дан морати покорити.

Кнез Милан је добро знао, да су врата Нишу — Горица, тим пре што Горица није била утврђена, јер се Турци нису надали, да ће Срби с те стране ударити.

Међутим у руке храбре српске војске падао је један положај за другим. Марково Кале, највише место на Горици, бејаше већ 26. децембра у српским рукама, пак од тог места до Ђурлинских висова грувала су 32 тона на Турке.

28. децембра, у 7 и по часова пешадија на јуриш узимље главни редут горички. Пошто турска утврђења на левом крилу на Горици још нису била освојена, у 9 и по часова ноћу упућени су лепенички и јасенички батаљон да из поменутих утврђења истерају непријатеља. Око 3 сата редут је био савршено опкољен, а у 5 и по часова у јутро, командант редута Мехмед-ага изађе из положаја и упути се према капетану Михајлу Радонићу, да му изјави, како се он предаје са 270 војника и 4 официра. Ова је предаја, после споразума који је следио између дивизнара Бучевића и Мехмет-аге, извршена у 6 часова у јутро. У исто време предао се је и командир шестофунтовне Крупове батерије са 5 топова и са свом послугом.

Док се је све ово дешавало на Горици, цела је нишка посада била капитулирала.

Пошто је падом Горице сваки даљи отпор био узалудан, а и немогућ, команданти града и вароши

Ниша Халил-Паша и Рашид-Паша затражише предају. Одмах затим потписата је конвенција о предаји, која је гласила:

„Између пуномоћника Њ. С. Кнеза српског Милана М. Обреновића IV, команданта моравског корпуса, генерал-штабног пуковника г. Лешјанина с једне и команданта града и вароши Ниша Халил и Рашид паше, закључена је ова конвенција о предаји града и вароши Ниша:

1. Халил и Рашид Паша предају српском владару град и варош Ниш са свима топовима, муницијом, зградама и осталим разноврсним државним материјалом у онакоме стању, у каквом се затекао, кад се овај уговор потпише.

2. Сви војници имају положити оружје, но неће се сматрати као ратни заробљеници, него ће се спровести преко реона, који је српском војском заузет, и пустити у слободу.

3. Ради мира и безбедности вароши месни житељи како муслимани, тако и хришћани положиће оружје, које ће им се, ако је њихова својина, доцније, кад се нормално стање у вароши поврати, вратити.

4. Владалац српски ујемчава:

а) свакоме неповредимост имања, части и живота;

б) оним грађанима, који би се хтели иселити ово ће се дозволити и олакшица за то учинити.

Као знак поштовања храбрости војске Њ. С. владалац српски оставља официрима и другим лицима грађанског реда који и у обично време оружје носе, њихово оружје, и ово им се неће одузимати.

Чим се ова конвенција потпише одмах ће се приступити предаји и то овако:

Прво ће се војска отоманска повући из свију утврђења са Горице и Виника и ова ће места српска војска посести.

Затим ће отоманска војска, батаљон по батаљон, остављати оружје, и под командом својих официра постројити се на место које се означи.

Конвенција ова, која је по претходном међусобном споразумљењу обеју страна начињена, има се потпи-

сати и њеном извршењу приступити најдаље до сванућа дана 28. децембра 1877. год.

Свака од уговарајућих страна има по једну тачну копију овог уговора.“

Сви турски војници, пошто су обезоружани, 29. децембра испраћени су заједно са својим официрима: једни преко Пирота пут Родомира; други пут Врање,

Прота о Аврам Јовановић.

Бугари на зверски начин убијају прота Аврама и његово тело бацају са моста у Мораву.

а трећи пут Куршумлије за Приштину. Наше трупе, дочекане и одушевљено поздрављене од становништва, запоседоше одмах тврђаву. Јуначка шумадиска дивизија, која је била заузела Горицу, умарширала је у Немањин град парадним маршем.

Падом Ниша војска је запленила 267 топова разног калибра, 13047 пушака и 780 револвера, велику количину барута и других убојних ствари.

У болницама затечено је које рањених које болесних 384 војника. Са српске стране погинули су: на сами дан Божића Сава Јоксимовић, арт. капетан; последњи дан борбе Владисав Корановић, арт. поручник, 4 старешине народне војске и 114 војника. Рањено је пак 7 официра, 19 народник командира и 765 војника.

Сретним Нишлијама сада је било највише до тога, да кнезу Ослободитељу изразе осећаје благодарности и поданичке оданости и да га чим пре виде у својој средини.

У то име 1. јануара 1878. год. у вече стигла је у Алексинац депутација, коју је предводио нишки митрополит деда Виктор и у којој су били: варошки прота Проколије Поповић, свештеник Младен Поповић, учитељи Тодор Атанацковић и Димитрије Ђорђевић, трговци Цветан Ђорђевић, Ђорђе Поповић, Риста Хаџи-Костић, Димитрије Видојковић, Хаџи Стоилко, Хаџи Богдановић, Дона Марковић, Никола Чохаџић, Ставра Видојковић, Таса Мијалковић, Тодор Тасић, Гаврило Видојковић са три грађанина мухамеданца и два грађанина мојсијевске вероисповести. 2. јануара ова је депутација била примљена у стану врховне команде од Кнеза Милана. Пошто су делегирани Нишлије поздравили и поклонили се кнезу, замолише га, да чим пре посети Ниш. Кнез се је заблагодарио депутацији на исказаним осећањима верности и оданости и обећао јој, да ће сутра дан доћи у Ниш.

3. јануара, на сам дан свог триумфалног уласка, кнез Милан је Нишлијама упутио проглас, у којему се између осталог и ово каже:

„Грађани нишки! Ја с радошћу видим да је народ ових красних земаља, које су тако дуго биле силом отргнуте од своје Мајке Србије, сачувао живу успомену о српском јединству, те с раширеним рукама дочекује моју војску као жељно очекивану браћу и своје избавитеље. Победа, коју је моја храбра војска одржала помоћу Божјом, није победа народа над на-

родом, него победа реда над нередом, закона над безакоњем, правде над насиљем...

У јутро, 3. јануара, праћен целом Врховном Командом и свитом од официра шумадског, моравског и тимочког кора, у генералској униформи, на поносном коњу белцу, уз клицање раздраганог народа, уз свирање музике, — кнез Милан Обреновић IV. улазио је у Горди Град Константина и Немање. Рапортирао му је јуначки генерал Белимарковић.

Пролазећи кроз Београд-Махалу, муслиманско становништво је скрштених руку чекало кнеза. Чим их је кнез руком поздравио, они попадаше ничице по земљи и отпочеше да теменишу.

Од Београд-Махале пак све до Митад-Пашиног конака кнез је пролазио кроз густе масе српског становништва, које је непрекидно клицало и поздрављало, а ђаци су певали од учитеља Тасе састављену песму:

Ој ти Нишу бели Нишу
У теб' наше више нема
У теб' нема Садривама
Очи бече сви за нама
С мунарета глас не чује
Умукосе луте гује
А ти, Кнеже, са мегдана
Избави нас од душмана...

Кнез у конак, а литија са митрополитом деда Виктором, свештенством, барјацима и рипидама пред њим. Митрополит деда Виктор пробеседио је топлу реч захвалности кнезу ради ослобођења.

На Митрополитов говор кнез је, између осталог, рекао и ово:

„Поздрављам вас као заслужник правде, као бранилац слободе, једнаке за све грађане, за све вере.“
Одуживши тај први дуг радосноме срцу своме, он се затим замислио и овако уздахнуо:

И ако се српски свет насред Ниша вије,
Јошше тужно Косово освешћено није.

После подне истога дана пред конаком биле су постројене депутације свих трупа, које су учествовале у досадашњим борбама, и кнез је Милан делио српска

и руска одликовања оним официрима и војницима, који су се у јунаштву нарочито били истакли. Пре него ће им пружити доказе признања, кнез је Милан своје соколове овако поздравио:

Јунаци, после месец дана љуте и тешке борбе — борбе двоструке против нашег крвног непријатеља и противу природних елемената, коју сте ви тако мушки издржали, могу већ да вас поздравим у граду у коме се родио први православни цар Константин, граду који је наш цар Душан назвао „славни нишки град“ а који је кључ Старе Србије! Јунаци! Хвала вам у име Србије, хвала вам у име народа српског! — Истога дана кнез је у Нишу потписао *Привремени Закон О Уређењу Ослобођених Предела*. За команданта Ниша постављен је пуковник Бучевић, командант I шумадиске дивизије, а за управника вароши Аћим Прокић.

Нишлије у срећи слободе давали су израза осећајима захвалности према своме Ослободитељу и у песми. Овака се је песма одмах по ослобођењу разлегала улицама Ниша:

Ој Милане, роде мој,
Турчина се ти небој!
Тебе брани сва Србија
И сва славна Русија
Србијански топови,
Спремни, стоје готови
Хорватски браду чешља
И топове намешта.

* * *

Ми смо у духу боравили у Нишу у доба римске империје, више смо пута за варварских провала плакали на његовим рушевина, гледали смо га, какав је изгледао у доба ропства, пак, хајде, да га још једном прегледамо уочи његовог културног и материјалног препорода. Напредак Ниша само ћемо онда моћи верно проценити, ако будемо знали, какав је Ниш био у време, када га је српска војска повратила у крило Мајке Србије.

Јер долазимо из Алексинца, застанимо часком онде, где су сада касарне коњичког пука. Ето, већ нас поздравља лепи Виник са своја четири утврђења: Командир-Табија, Зуав-Табија, Анадол-Низами-Табија и Митад Паша-Табија.

Идући Београдском Махалом пролазимо кроз такву тескобу и нечистоћу, да човека управо мука спопане. Пре него ћемо у саму варош, прегледајмо летимице град, који су Турци доградиле и усавршили за владања Ахмета III. 1723. год. Посланик аустриског цара Д. Хуго од Вирмонта, који је 1720. год. пролазио кроз Ниш, прича, да је у Нишу владала велика оскудица у храни стога, што је у Нишу било дозвољено 16.000 спахија да граде град. На граду су четвора велика врата: Стамболска врата, Београдска врата, Вининска врата и Водена или Јагодинска врата. Сем ових великих врата има још неколико вратанаца, кроз која се силази у градске ровове.

Ми улазимо сада у град кроз Београдска врата. Близу врата је једна сува чесма, коју је 1592. год. био подигао неки Ђехаја Хајдер. Ту су опет и два турска гроба, које Турци поштују као гробове својих светитеља. Један је гроб у рову, а други је пред самим вратима на гласији. Први је гроб неке туркиње девојке, а други некога Даруни-бабе.

Нишки је град доста мален. Он је неправилан полигон са седам страна разне дужине. Где се стране спајају, ту има пет различитих бастиона, а на једној страни и неко крунасто утврђење.

У граду има доста грађанских турских кућа. Град има два дела: *Хунџар-Махалу* (владачки део) и *Едирне-Бали-Махалу* (део Балије Једренца). У првом делу је и *Конак Пашин*. Али како кукавно и невољно изгледа! На њему је безброј прозора; све некаквих одаја, долана, кавеџака и амурлука, само нигде мирнога места, да би се човек могао склонити од ветра и зиме.

Прве дане свога боравка у Нишу кнез Милан је проборавао у овом конаку. У једној соби поред прозора био је неки вајни миндерлук за седење. Краљ би понекад, посевши на том миндерлуку, устао да прими кога, или да прохода по соби, а кад би се вратио, застао би своје место већ завејано снегом.

У другом делу града су прљаве каванице, бакалнице, бозацинице и свакојаке турске прчварнице.

Прегледавши депо, што га је Абдул-Мецид 1857. год. подигао, оставимо град и изађимо кроз Стамболска врата, пред којима је мост, који води у варош. Овај мост сагради 1619. године будимски мухафис, доцнији кајмакам у Цариграду, везир Мехмед Паша. Оставивши с десне Београдску Махалу а с леве Јагодинску Махалу, која се је до 1834. год. називала: Неготинска Махала,¹⁾ упутимо се поменути мостом од камена у варош. Идући с моста у варош на лево, где је сада градски парк, је конач прауника Хафис Паше, који ће доцније постати Краљевим Двором. Ту су саме баруштине, неописива нечистоћа, а од жабљег крекетања да свиснеш. Варош је право сметлиште турске нечистоће; куће нису као куће, нити улице као улице. Ни сто корака ниси корачио, а већ си ушао у какви сокак без излаза. И ту те обично срастају деца и вичу:

— *Не се искача шуде, не!*

Пређеш ли из те улице у другу, опет си запао у какав слепи сокак. И ово се понавља неколико пута, док се не увериш, да се без вође из тога Лавиринта не излази.

У средини најживљег пазара двоја се кола не могу размимоти; ако се сретну, морају се или враћати назад, или расточити докле се прогурају једна мимо друга. У једној улици човек удара на џамију, која се је испречила на сред среде улице; у другој се мора провлачити испод каквог кафанског чардака, с кога му се врло често сливала за врат берберска сапуница; у трећој је пролазио испод какве турске карауле у средини најживљег пролажења. Даље тамо могао се човек углубити у какву баруштину, или би наишао на какве стрвине, које се лагано распадају по вољи сунца, ваздуха и кише.

Најлепша од свих јавних зграда је Саборна црква. Ову је дивну цркву градио мајстор Андрија Дамњановић. Темеље јој осветио владика Јанићије, кога отераше Турци спахије зато што је помагао народу да се укину „господарлуци.“ Уз Саборну цркву била је и нова

¹⁾ Неготин је до те године припадао кнежевини Србији.

школа, коју Митад Паша, не само што је дозволио градити, него је још својим прилогом приволагао грађење.

На југозапад од Саборне цркве је стара црква освећена св. Аранђелу Михајлу и Гаврилу. Ова је црква обновљена 1839. за владиковања митрополита Григорија.

Године 1834., маја 29., татори нишке цркве: Станко Милосављевић, Стојанче Крстовић и Лазар Николајевић моле кнеза Милоша да и унапред даје по 2 паре

Мил. Милошевић, срески начелник у пензији, као прости чистач за време бугарске окупације.

од товара јеспана, који прође преко ђумрука нишког. Кажу: „Досад је то твој конзул овде у Нишу наплаћивао и сваке нове године предавао цркви, а сада ђумрук иде на Алексинце,“ па моле да то и даље остане.

Док је он владиковао, дође анатема из Цариграда на све оне, који пазаре у недељу; а одреди се поне-

дељак да буде пазарни дан. Григорије умре 18. октобра 1842. године и сахрањен је код старе цркве северно од олтара.

У овај час св. Пантелеји ни трага, а данашња црква св. Николе је цамија.

Цамија има у ово доба 13.

Ако још споменемо болницу у Ђеле-Кули и данашњу касарну књаза Михајла, онда смо са важнијим јавним зградама готови.

Наша је војска у Нишу затекла 8.500 Турака. Највише њих живели су од прихода с имања, која су им била по селима у околини Ниша. Неки су били поткивачи, бербери, седлари, ножари, пушкари и бакали. Мало њих се је бавило трговином. Али одмах после освојења Ниша са стране српске војске, Турци су се почели селити у друге крајеве. Тако начелник штаба врховне команде јавља 18. августа 1878. министру спољних посала, да се је иселило 1075 турских породица са 4274 душе на 1924 кола. У Нишу је остало 79 турских породица са 316 душа. Ове се породице настанише у Београд-Махали.

Када се је по освојењу Ниша доспело да се попише становништво, нашло се је у њему 12.817 душа, и то: 10.719 Срба, Турака 401, Јевреја 900, Цигана 797.

Пре него се прошетамо културно препорођеним Нишем, учинимо посету нишкоме владици Деда Виктору.

Код Деда Виктора је прост живот. Око куће наслано је пуно дрва. У кући смерно и скромно. Кућа је старинска и ниска од слабог материјала, а калдрму је сам владика, када је био монах, правно. У соби је намештај прост. Доле асура. На среди сто са простим белим чаршавом, озго виси проста лампа од 20 гроша.

Ето, тако је било у Нишу, када га је јуначка српска војска освојила 1877. год. 28. децембра, и неколико месеци после.

У ОСЛОБОЂЕНОМ НИШУ.

Краљев двор. — Преставници великих сила у Нишу. — Дужу се модерне зграде. — Цркве. — Католици. — Јевреји. — Муслимани. — Споменници. — Просвета, Трговина и Индустрија. — Саобраћај. — Седиште власти. — Ниш 1914. год.

Може се слободно рећи, да је препород Ниша започео одмах улазом српске војске. Ми ћемо у кратким потезима приказати ток овог препорода од 1878. год. до наших дана.

Одмах првих дана ослобођења Ниша неколико хиљада кола ђубрета дигнуто је с нишких улица и извезено ван вароши, па се онда довлачила чиста земља и песак за насипање.

Доскора је купљен конак од Бећир-Бега, унука Хафис Паше и претворен је у Краљев Двор. Нечистоће и баруштине је нестало, а на њихово место дошли су шарени паркови. Краљ Милан, учинивши Ниш другом престоницом, по дуже би време спровео у своме двору, тиме је учинио, да су неколике европске силе похитале да наместе у Нишу своје преставнике. Тако су у Нишу ударили стални боравак конзули: француски, немачки, аустриски, таљански и турски.

За време окупације непријатељске 1915—1918., о којој ће бити ниже говора, Бугари су овај дворца запалили. Сада се ту горди зграда филиале Народне Банке, зграда, која би достојно могла да краси ма коју европску метрополу. Пред зградом је лепа еспланада и градски парк. Али онај, који је Нишу дао облик европског града, то је велики национални раденик и ученик презаслужног учитеља Тасе Петровића, Тодор Миловановић. Он је Нишу дао дуге, широке и правилне улице, којима би и веће вароши могле да завиде. Из нечистог Ниша створио је чисти Ниш. Ниш са солидно поплочаним тротоарима и покалдрмисаним улицама у његово доба сав се је шаренио у цвећу. Укратко: Миловановић се може не само назвати правим препородитељем Ниша него и човеком, који је створио услове, да Ниш једном буде једна од нај-

лепших вароши у Краљевини S. H. S. Миловановић је био до сада најзаслужнији председник Нишке Општине.

Мало по мало почеле су се градити модерне и лепе јавне и приватне зграде. Зграда жупаниске области, среза, војне и окружне болнице, фабрике дувана, мушке гимназије, касарне: коњичког пука, 10. и 26. арт. пука, 16. пешад. пука и многе зграде приватника такве су, да би се с њима могли да подиче ма који европски градови. На месту каменитог моста, који води из вароши у град, имамо сада гвоздени мост, прави узор модерне мостовне конструкције.

Али најпоноснија је зграда у Нишу већ поменута Саборна црква. Саграђена је у византинском стилу са пет кубета. Ова црква ванредно симетриских димензија са огромном колонадом у фасади, делује управо импозантно на гледаоца.

На кору ове цркве с десне стране има мала црквица посвећена св. Симеуну Немањи. Ову је црквицу начинио краљ Милан одмах по освојењу Ниша. У њој се је он обично и причешћивао, док је боравио у Нишу.

Саборна је црква врло свечано освећена 13. фебруара 1878. год.

Требало је чим пре да се близу извора бистре пијаче воде на једно хиљаду и двеста метара више Јагодинске Махале, онде, где је једном била задужбина Немањина, подигне црква, тим пре што се је и за време турске владе народ хиљадама збирао 27. јула на црквиште св. Пантелије. И то је учињено. По освојењу Ниша баш на Марков дан, 1878., освећено је место за цркву и zazвонило звоно, које је скинуто са сатске куле у граду, а већ 27. јула 1878. освећена је данашња нова црква св. Пантелији. За обнову ове цркве, старе звонаре и куће уз цркву, помињу се као врло заслужни: Димитрије Х. Манић и Јован Рајковић из Ниша.

Док ово пишемо настојањем ревног св. Пантелиског пароха Стевана Поповића у св. Пантелији диже се нова звонара, која ће бити од особитог уреса и цркви и уопште оном романтичном крају, којему се привезују тако миле успомене из српске историје.

Скоро одмах по освојењу Ниша и на цркви св. Николе засја поновно и, ако Бог да, за увек, знак нашега спасења — крст. И ова црква има своју историју. На путу, који преко брда води у Габровац, у оној нишкој махали, коју населише Турци Београђани, пошто их 1862. год. из Београда крену Књаз Михајло, сваки зна за ову необичну богомољу. Црква ова мењала је своју веру шест пута. Први пут је била црква па је претворена у џамију. Доцније је тако прелазила из вере у веру, докле је година 1878. не затече као џамију.

Прича се, да се уз ову богомољу никада није могла одржати мунара, него или би се накривила или сасвим пала. Кадгод би се ова мунара накривила, Турци су се увек надали каквом злу.

Год. 1877. богомоља је ова била џамија и мунара њена толико се накриви, да је било тешко и разумети, како не падне такав велики терет, пошто се толико нагнуо.

Кад су Срби узели Ниш, и почели га уређивати, дође једнога дана српском старешини једна депутација, у којој беху хоџа, муфтија и више одобраних Турака, и предложе: да се ова богомоља „врати у своју веру“, то јест, да се претвори у цркву.

— Ми знамо, рекоше они, да та богомоља увек иде ономе коме Бог да власт над Нишем. Па је, вала, право, да и сада пређе у своју стару веру!

Понуда се прими. Срби криву мунару оборе, да не би кога притисла, а на цркву св. Николе ставе сјајни крст!

Од тога доба у „Светом Николи“ опет се служи служба Божја.

Садашња зграда те богомоље постала је 1863—1864. Турци су пређашњу црквену зграду оборили до темеља само да нестане црквеног облика; не би ли тако богомоља заборавила своју стару веру. Нову зграду обрнули су према југу а не према истоку. И све то, наравно, није им ништа помогло.

Док је још стајала стара зграда, а богомоља била џамија, одбије се некако малтер с једне дупке унутра, и ту се нађе једна икона и један леп дрвени путир. Турци и икону и путир однесу паши, а паша обоје пошље владици.

Те се утвари чувају и данас у нишкој цркви. Црква св. Николе у наше дане је обновљена и дава оном делу вароши особито лепо изглед.

И стара нишка црква св. Аранђела Михајла и Гаврила ревним настојањем нишког владике Доситеја и издашним прилозима добрих Нишлија у последње време је оправљена и обновљена.

Дражесна је и католичка црква. Још пре ослобођења Ниша, у вароши је било до преко сто католика Арнаута, који су се по свој прилици у Ниш доселили у XVII. веку. Ови су католици стајали под јуриздикцијом призренског надбискупа. Свога свештеника и своје цркве имали нису, него је призренски надбискуп слао сваке године по једног духовника, који би се обично задржао у Нишу по коју недељу, да међу верницима изврши потребите црквено-верске обреде.

После ослобођења Ниша нишки католици су потпали под јуриздикцију славнога владике Јосипа Јурја Штросмајера. Пошто је грађењем жељезничке пруге Београд—Ниш—Софија—Цариград број католичких радника у Нишу знатно био вонарастао; године 1884. дође у Ниш за првог сталног свештеника гласовити ориенталист барнабита о. Тондини Де Кваренго. Тондини је у приватној кући отворио капелицу, у којој се је за вернике вршила служба Божја. Тондина је наследно о. Чок, родом Пољак. Он је 1887. год. у Србији подигао прву католичку јавну цркву. Од 1897. до 1914. год. нишки католици стајали су под директном јуриздикцијом Св. Столице.

После сретно свршеног балканског рата, католици у Нишу потпали су опет под јуриздикцију призренског надбискупа, а сада стоје под духовном власти београдског архиепископа. Поменута црквица је 1925. год. нешто продужена, а осветио ју је сам београдски надбискуп. Поред цркве диже се лепа и висока звонара. Сада са војском у Нишу има преко 3000 католика.

У лепше зграде Ниша спада и јеврејска синагога.

Јевреји су се почетком XVIII. века спустили у Ниш. Онда их је било до једно 250 фамилија, које се

већином настанише уздуж Нишаве; сећајући се 136-ог Давидовог псалма: *На рекама вавилонским седасмо и алакасмо сиomiњајући се Сиона...* Стара синагога, која је постојала 200 година, замењена је пред пар година другом много већом и лепшом. Јевреја има до 400 душа.

Сингани Апостоли слободе и јединства.

Муслимани имају данас само једну џамију. Муслиманској вери припадају већином Цигани, којих има до 700 душа.

Овде нам је споменути и споменике, који су, заиста, горди понос Немањиног Града. Споменик чегарским херојима, владици Мелентију и друговима, Беле-Кула, Саборна Црква — то су странице исписане горким сузама, из којих се јасно чита, како се тешко и крваво слобода стиче.

Пошто је краљ Милан освојио Ниш, наредио је, да се славном војводи Синђелићу и друговима подигне споменик на Чегру. Тај споменик освећен је 21. јуна 1878. год. На мраморном стубу с једне стране стоји написано:

*Војводи Стевану Синђелићу
и његовим неумрлим јунацима славно палим овде
19. маја 1809. нападајући Ниш
Књаз
Милан М. Обреновић IV.
и
Његова храбра војска покојаше их
28. децембра 1877. освојивши Ниш.*

Али Нишлијама овај споменик био је много скроман. Требало је створити споменик, који би својом величином и уметничком вредношћу достојно представљао херојство чегарског хероја и његових другова. То се је догодило иницијативом епископа Доситеја, заузимањем Драгољуба Лазаревића, дивизиског генерала и бившег команданта Морав. Див. Области, сусретљивошћу архитекта Ј. Ђупона и других.

Споменик у виду дивне пирамиде израђен по архитекту Ј. Ђупону, откривен је и освећен на најсвећанији начин у присуству Њег. Вел. Александра I. славно и сретно владајућег Краља Срба, Хрвата и Словенаца I. јуна 1927. год.

На месту код моста, где су обешени епископ Мелентије и другови, подигнут је 1913. год. споменик, који су за време окупације Бугари пречињали и преправљали, а нишки владика по ослобођењу поново је обележио натписе и споменик дотерао у првашње стање.

Ево дивног натписа на споменику:

1821—1913

Епископу Нишком Мелентију, проти Стојану, свештенику Ђорђу и грађанима нишким Младену, Голубу и Радо-саву, који су на овоме месту обешени те мученички пострадали трећег дана св. Тројице 1821 г. за велику Српску идеју — ослобођење.

Подигне овај споменик Епископ Нишки Доситеј са целокупним свештенством града Ниша.

Споменик овај подигнут је за време срећне — богом благословене владавине Њ. В. Краља Србије Петра I. Карађорђевића и митрополита целе Србије г. Димитрија и освећен 29. децембра 1913. год.

Крст носити вама је суђено, страшне борбе водити туђином: тежак вјенац, ал је воће слатко; васкресење не бива без смрти.

Слава и част и мир сваком који добро чини...

Код овог споменика сваке се године о Богојављењу врше молитве; у недељу православља ту се чини помен свим погинулим за веру и отаџбину, ту увек застане литија, пак се на тај начин често обнавља успомена на све те жртве за слободу рода и вере.

Већ смо споменули, да је над Беле-Кулом подигнута врло лепа капела, пред којом се сваке године врши помен у дан чегарске погибије.

О четвртог споменику, о гробљу погубљених свештеника, говорићемо мало ниже.

Али Ниш под скиптром српских владара није само материјално напредовао него и душевно.

Ниш се је у ово последњих педесет година досинуо до високог степена у просвети. У Нишу су две пуне гимназије: Мушка и Женска; Повлаштена Дворазредна Трговачка Школа, Женска Подружница, Недељна Школа Трговачке Омладине, Вечерња Занатлишка Школа, Жележничка Школа и шест основних школа. Неко време у Нишу је била и Учитељска Школа, у којој је између осталих познатијих наставника и педагога, предавао и Стеван Сремац. Тако су исто постојале неко време и конфесионалне школе: католичка, јеврејска и турска. Великих је заслуга на пољу школства био стекао са својим заводом благе успомене

пок. Јефта Нетовић. У најновије време Ниш је добио и две војне школе: Подофицирску Санитетску Школу и Подофицирску Коњичку Школу. Просвету промичу и Грађанска Касина и Француско-Српски клуб. У Нишу су увек излазиле по две три новине. Данас се ове новине штампају у Нишу: „Нишки Гласник“, „Трибуна“ и месечни часопис „Преглед Цркве Епархије Нишке“. Ниш има три штампарије, а она Цара Константина спада у прве штампарије у Краљевини.

Просвету потпомажу и културно-национална друштва: Народна Одбрана, Јадранска Стража, Друштво Књижице Љубице, Косовка Девојка, Коло Српских Сестара, Аеро-клуб и Соколско Друштво.

Нишко Соколско Друштво уживало је још пре рата велики реноме у соколским круговима. Код свих утакмица у славјанским метрополама оно је било између првих. За време непријатељске окупације, Бугари разнесоше имаовину Сокола и све справе тако, да се је после другог ослобођења морало почети наново подизати Соко. Ако је то пошло за руком, то се има у првом реду захвалити великом националном борцу поч. Јаши Ненадовићу и његовим сарадницима: инж. М. Чавдаревићу, агилном кап. Спасоју Нешовићу, Милану Стевановићу, Богдану Каутеку, инж. Томи Николићу, Димитрију Крајналићу и др.

Покојни Ненадовић ја нашао себи достојног наследника у Милану Стевановићу, грађевинару. Човек не од речи него од дела, он је својим самопрегором и тврдим поуздањем у свету ствар коју заступа, успео, дакако и уз сарадњу других, да Нишу да једну од најлепших соколана у држави. Соколана, која дугује своју егзистенцију иницијативи, енергији и пожртвовности М. Стевановића, освећена је свечано 1. јуна 1927. год. у присуству Њег. Вел. Краља Александра I. У исто време освећен је и драгоцен соколски барјак, племенити дар истога М. Стевановића.

Соколу треба прибројити: „Удружење Четника“. У Нишу се много гаји музика. Два су певачка друштва, која су стекла по целој домовини врло добар глас: Црквено Певачка Дружина „Бранко“, која ове

године слави четрдесето-годишњицу свога постанка, и Певачко Друштво „Корнелије“. Овима треба прибројити: Католичко Певачко Друштво „Махнић“, па Јеврејско и Муслиманско Певачко Друштво.

И на социјално-карикативном пољу Ниш не уступа ни једној већој вароши у држави. У том погледу своју Богом благословену делатност развијају: „Заштита Дете“, „Српска Мајка“, коју је пре пар година утемељила Роса Лазаревићка, „Српско-Енглески Дом“ и т. д.

У каритативно-социјалне институције можемо уврстити и здравствене заводе. У том погледу, сем војне и окружне болнице, Ниш има: Диспансер Српске Мајке, Школску Клинику, Епидемиолошки Завод, којему би завидети могли и многи заводи овакве врсти у већим варошима. Санаторијум D-г Петковића, који је права благодет за Ниш и околину.

Има удружења, која су утемељена, да промичу сталешке интересе. Најглавнија таква удружења јесу: „Трговачко Удружење“, „Удружење Н. Трговачке Омладине“ и „Еснаф свију заната“. Најзад у Нишу је заступљен обилно и спорт. Спомињемо само: „Ловачко Удружење“ и „Стрељачку Дружину“.

Кад знамо, да је Ниш станица многих друмова, да лежи на путу, који приљубљује запад истоку, онда никакво чудо, да је у Нишу увек цветала трговина и индустрија. Већ смо чули, како су још у римско доба далматински градови трговали са Нишем и како је у Нишу била велика фабрика оружја.

Индустрија је и данас у Нишу добро развијена. Првокласна Фабрика Дувана, велика модерна Железничка Радионица, Текстилна Фабрика М. Ристића и Х. Мумџијана, Млин Николе Цветковића и Синова, Предионица Н. А. Д., Шивара за војно одело и обућу, Фабрика Боја, Пивара Апелова (Дунђерски); Фабрика Кожа, Конопљара Казненог Завода, многе циглане и т. д. — све су то очито сведоци крепког и снажног напретка индустрије у Нишу.

Ниш је погодан за развитак трговине и индустрије и ради жељезничких веза, које га спајају са великим трговачким центрумима. Год. 1884. Ниш је добио спој

са Софијом и Цариградом, затим са царским Скопљем и Солуном. У наше дане саграђене су још две пруге: једна спаја Ниш са Прокупљем а друга са Књажевцем. Доскоро ће Константинова варош бити директно спојена са најудаљенијим крајевима наше Краљевине.

Ниш је епархијско место и седиште Жупаниске Области, Среза, Команде Моравске Дивизиске Области а од 1925. год. и V. Армиске Области. Броји сада око 35.000 становника.

Ето, то је Ниш наших дана! Какве ли и колике ли разлике између 1877. и 1927. год.!

Више мање овакав је Ниш био и епохалне године 1914. Чим је те године Аустро-Угарска Монархија навестила Србији рат, Краљевски Двор, Влада и Скупштина преселише се у Ниш. У Нишу се је онда одлучивало о стварима великог и судбоносног политичког и националног значаја. Ове су историске одлуке биле веснице великог дана ослобођења и уједињења свих Срба, Хрвата и Словенаца. Али ипак уочи тога дана Ниш је морао да до дна испије прегорку чашу мучеништва. И овим ми смо стигли до 1915. год.

БЕСМРТНА СТРАНИЦА.

Нишлије на Голготи за време непријатељске окупације. Година 1918

Када треба да се напише одломак трагичне величине 1915. год., који сачињава бесмртну страницу сјајне, мученичке, националне историје Немањиног града, гордог поноса Српству, једног од најкрвавијих каменова на ратиштима векова, славнога Ниша; онда сам присиљен да божанским песником Енејде ускликнем:

*Пах да језика тво је плам, спотину уста
К' штоме гвоздени глас још не бих могао пусти
Врсте злобе и пуче казне, избројити, казит,*

што су их Бугари за време трогодишње окупације (1915. — 1918.) задали Нишлијама! Зашто? Само зато што су Срби! Свако им је зло брат-небрат могао нанети, али само једно му је било немогуће: да пљује у српски образ Нишлија. Све су становници гордога града прегорели, па и животе своје, али образа — никако.

Кадно се је оно 1915. год. српска војска после победе на Церу од 1914., која је победа била задивила и пријатеља и непријатеља, поновно храбро опирала немачкој и аустро-угарској војсци; Бугари јој ринуше управо небратски нож у леђа. Српска војска, ти хероји у величини духа и срца, у јакости мишице, нису се предали, него су ударили трновитим путем албанских крши до Солуна, да се ту опораве и чекају освитак великог дана ослобођења и уједињења. Узгред буди речено: Албанија није била пропаст једнога народа, него само последња фаза у великом васкрсењу целога Славскога Југа!

Било је то месеца октобра поменуте 1915. године. На нишкој станици, на обичној столици седео је заплетен у тешке мисли Краљ Србије Петар I. Био је схрван, потиштен; осећао си, да су се све ондашње боли српскога народа биле прелиле у душу доброга Краља, приплеменитог и брижљивога оца. Сагнуо главу, облише га сузе..... Кроз те сузе као да си читао вековно мученикословље народа нашега! Заиста, узвишени приказ трагичне величине! Је ли то Владар Србије

ударио путем за другу св. Јелену? Не! Он је узлазио на последњу степеницу до великог Генија историје, да га овај затим прогласи: *Великим, Уједињитељем и Ослободитељем* Срба, Хрвата и Словенаца!

Један део Нишлија одоше са војском преко Албаније, а један део остадоше код своје куће.

Бугари униђоше у Ниш 23. октобра. Првих пет дана били су мирни као јагањци; требало им је дознати: који су Нишлије истакнутији националци, који су просветни радници, који су вође народни и т. д. Тих пет дана представљали су тишину пред олујом.

Шестога дана по њиховом доласку морао је владика нишки Доситеј у интернацију. Свестном свог узвишеног задатка пастирска дужност и глас савести су му налагали, да не остави стада свога. И он остаде у Нишу, да у тешким данима своје стаду ране лечи, да га теши надом у бољу будућност, да му буде заговорником, заштитом и анђелом чуваром. Али Бугарима била је позната она Христова: „Удари по пастиру и распршаће се овце“. И Бугари ударише по нишком Пастиру; одведоше га у ропство а стадо му измрцварише и разбојнички поклаше. Унижен до крајности, владика Доситеј је забрављао на своје властите боли, а мучиле су га и на крст распињале грозне муке и патње једног његовог стада. Са владиком послати су у Бугарске логоре за интернирце премноги угледни Нишлије. Унижавање, нечовечно поступање, глад, нечистоћа, спавање на тврдом и многе друге неугодности, — то је само један део оних мука, што су их мучили Нишлије у бугарском ропству. А тек код куће!? Ено, и у школи код Саборне Цркве подигнута су вешала. Оскврнавине и божанствену Атину! У граду још данас можете приметити у зидовима куршуме, који прођоше кроз главе патничке српске деце пре него се ту зауставише на вечну њихову славу, а на срамоту њиховим прогонитељима.

Као да још чујеш, како Константиновом вароши болно одјекују уздихаји, вапаји, плач, вриска и запомагање деце и жена. У ноћно доба долазе Бугари и из кревета дижу њихове хранитеље, очеве, мужеве,

браћу и сестре. Воде их у град. А ко је у ноћи одведен у град, није дочекао зоре. Саслушање, суд? Ни говора о томе. Адвокат Љуба Обрадовић само зато што је за здравље упитао једног заробљеног војног лекара, свога познаника, одведен је у Град и своју лепу душу испусти на вешалима. И Д-г Кoen је издахнуо на вешалима само зато, јер дознадоше, да је он ауктор дела „Велика Србија“. Грозоте, што су их Нишлије доживили у градским казаматима, напосто се описати не могу. Оне прелазе поред све њихове реалности у царство фантазије.

Што ће при овим грозатама они угледнији Нишлије, да спасе живот и себе сачувају својој незбринутуј деци? Ево што ће! Данашњи преседник првостепеног суда Михајло Поповић је пиљар, а затим продава бомбоне; шеф финансиске управе Михајло Ђурчић формално проси од куће до куће; бивши срески начелник Милан Милошевић је обични чистач; учитељ Митар Белић најпре тестерише, а затим чини од хамалина; други учитељ Тодор Костић је пиљар, колега његов Мита Цветковић прави сапуне, док је Божа Поповић присиљен да своју децу место у школу шаље да се уче обућарском занату. Други су се опет крили и докле год није свануо дан ослобођења нису из стана свога изишли. Тако је три године на тавану проборадио бивши преседник духовног суда поч. Димитрије Пејовић; тако је сакривен проживио три лета проф. Димитрије Поповић, који ни свог мртвог сина није смео да допрати до вечног почивалишта, е не би Бугари, чим би га угледали, одмах њему ископали други гроб. Ко би могао избројити све оне угледне Нишлије, који су морали да врше најунижавајуће послове само да прехрану себе и своје? Све оне, који на улицу смели нису, а хранитељима су им била њихова деца? А ова су била у доби између 9 и 15 година!

А ко да опише оно непрестано реквирирање животних намирница, кућне претачине и друга сваковрсна шиканирања мирнога грађанства и оно несносно и неподносиво уцеђивање? Не само што се

није поштовала државна имовина, али се није водило рачуна ни о приватној својини. Па поред свих ових грозота, ужаса и страхова, кад се је радило о томе да нишлије јавно кажу: јесу ли Бугари и траже ли анексију са Бугарском; Нишлије су, презирући живот, без страха гледајући крвнику у очи, изговарали херојску исповест и узвишено национално *Верују: Срби смо, Ниш је српски, српски је био и српски ће веком бити!*

У три партије зову се угледни људи, да потпишу, да су за анексију Ниша Бугарској. Све утаман! Када је у ту сврху по други пут позван дични и угледни нишки грађанин, старина Димитрије Коцић, он ће неустрашиво бугарском команданту: „*Господине, кажите ми, молим Вас колико се пуша мре? Сиремајте ми сандук мршвачки, копајте ми гроб; ја сам Србин, Србин ошајем и као Србин ћу умреши*“. Благо ти се земљи, која има овакових синова; сретне ли деце, која имају оваковог оца!

А да пређемо преко безброја овоме сличних примера, споменућемо Ђорђа названог Пржа, тог дичног старца, који је крвнику отресио одсекао: „*Већ ми је 86 година, а ја никада чуо нисам, да је Ниш бугарски или да су Нишлије Бугари!*“

Ужасне ли, али заслужне осуде неоснованом шовинизму бугарске мегаломаније!

Угледни грађани Вл. Димитријевић (Бечлија), Вл. Фредић са старим господином Бркићем били су интернирани и свакако унижени, зато што не хтедоше да се одазову позиву Бугара да дођу у официрски дом на забаву.

Никакво чудо, да су онда Нишлије, ако би се указао и најмањи трачак наде у ослобођење исказивали услуге, које су биле скопчане са опасношћу живота. Тако је, да не спомињемо других, сестра садашњег министра здравља Д-г Александра Савића, доносила комитска писма у кућу индустријалца Ристића и А. Андоновића. Треба знати, да су Нишлије били у сталном контакту са херојима Топличког Устанка из 1916. године.

При завршетку сила је златним словима у бесмртну страницу нишке историје урезала имена, која су горди понос не само Нишу и Епархији Нишкој него целом Српству, целој Југославији. Ми ћемо довести читаоца пред горду плочу, над гробом великих народних мученика, који се налази у колони Саборне Цркве, па ћемо га пустити да сам чита бесмртна имена и да им у тишини прикаже трибут поштовања и дивљења. Ево гордог поноса целој нацији!

Врдим пасширима цркве а верним синовима Ошацбине палим на стражи службе своје.

Овде почивају покупљени делови смртних остатака свештено-служиоца зверски од Бугара побијених 12. Новембра 1915. год. после поноћи, иза Беле Паланке у Јанкиној падини:

Добросав Марковић, Окр. прота Нишки
 Јеромонах Киријак, Хилендарац Стар. Мет. Нишки
 Лука Марјановић, парох Нишки
 Јован З. Поповић, парох Нишки
 Марко Ђ. Јанковић, парох Нишки
 Јанко Ђ. Јанковић, парох Нишки
 Сава Петровић, парох Ђићевачки
 Богосав Стокић, парох Рогњевски
 Стојан Станковић, парох Барбешки
 Драгутин Пешић, парох Јаглички
 Милан Миљковић, парох Малчански
 Светозар Илић, парох Хумски
 Алекса Јовановић, — Занге, парох Пиротски
 Јеван Ненчић, парох Пиротски
 Станко Костић, парох Јаловско-Изворског
 Ђорђе Јовановић, парох Раснички
 Милан Поповић, парох Завојски
 Ђорђе Пешић, парох Смрдански
 Драгомир Јовановић, парох Суковски
 Илија Поповић, парох Шлајски
 Душан Поповић, парох Клисурски
 Милутин Миленковић, парох Бошњански
 Јероним Јевтић, јеромонах

18. Новембра 1915 год. Испод Нишке Јелашнице.
 Аврам Миловановић, прота Нам. Алексиначки
 Милета Стефановић, прота парох Алексиначки
 Ђорђе З. Јовановић, парох Алексиначки
 Димитрије Станковић, парох Рутевачки
 Цветко Богдановић, члан Ниш. Дух. Суда
 Илија Којић, члан Ниш. Дух. Суда
 Милан Ђорђевић, парох Суботиначки
 Милутин Поповић, парох Мозговски
 Младен Динић, парох Ђурлински
 Милан Цветковић, парох Зроњански
 Јевтимије Чавдаровић, Намесник Овчеполски
 Светозар Миленковић, парох Копаонички

С њима заједно изгинули и у заједничку јаму закопани :

Веселин Алексић, учитељ Бобовишки
 Весе-Велисав Миловановић, војно суд. пуковник
 Гојимир Несторовић, арт. капетан
 Милан И. Петровић, пеш. капетан
 Ђорђе -Таса Ђорђевић, рез пеш. поручник

Мир расшуреном праху вашем.

Вечито живи, ко за позив и народ свој живи.

Поред ових свештих имена, урезају се овде ради брацког заједничког вечитог спомињања и имена ових првих свештено-служилаца Нишке Епархије а и из других који на злобним местима њеним мученички од дивљих Бугара изгинуше :

Стеван Каменовић, прота Намест. Лесковачки
 Петар Вељковић, парох Лесковачки
 Трандафил Коцић, парох Лесковачки
 Михаило Игњатовић, парох Рударски
 Светлик Антонијевић, парох Црнољевачки
 Лука Миличковић, парох Островички
 Петар Цветковић, парох Прекопчелички
 Милоје Петковић, парох Бојнички
 Здравко Поповић, парох Бабички
 Јосиф Поповић, парох Гркињски
 Јован Ђокић, парох Грабовнички
 Онуфрије Поповић, парох нам. Власотиначки
 Годор Поповић, парох Власотиначки

Димитрије Здравковић, парох Крушевачки
 Ранђел Станковић, парох Црковнички
 Коста Првуловић, парох Орљански
 Василије Антић, парох Концелски
 Радивоје Вучинић, парох Концелски
 Димитрије Димитријевић, парох Гргурски
 Павле Поповић, парох Куршумлиски
 Крста Поповић, парох Крчмарски
 Михаило Шундић, парох Слобљански
 Јордан Милетић, парох Рудноглавски
 Јовица Јовановић, парох Жаровнички
 Аврам Јовановић, парох Шиљеговачки
 Младен Поповић, парох Рибарски
 Петар Маринковић, парох Трњански
 Ђорђе Чемерићић, прота Нозрињски
 Јован Антић, прота Грејачки
 Милош Миловановић, прота Читлучки
 Страшимир Булић, прота Читлучки
 Архил. Јанићије Гугушевић, Стареш. Ман. Сукова
 Јеромонах Серафим, стареш. ман. Темског
 Аксентије Митић, парох Врањански
 Манасије Поповић, парох Себеврањски
 Коста Поповић, парох Бањски
 Аксентије Стевановић, парох Собињски
 Стојан Јовановић, парох Луковски
 Михаило Младеновић, парох Првонечки
 Сава Поповић, парох Смиљевачки
 Стаменко Стојковић, парох Стубалски
 Риста Поповић, парох Јовачки
 Димитрије Антанасијевић, парох Оруглички
 Илија Поповић, парох Големоселски
 Манојло Поповић, парох Давидовачки
 Коста Поповић, парох Сувојнички
 Благоје Антоновић, парох Дупце
 Коста Јовановић, прота окр. Призренског
 Иконом Коста Поповић, Намес. Гњилански
 Коста Леваковић, парох Петровачки
 Јосиф К. Севаковић, капелан Петровачки
 Ђорђе Поповић, парох Ранилушки
 Јанићије Поповић, парох Кормиљалски

Ђорђе Поповић, парох Доморовачки
Петар Јовановић, парох Божевачки
Душан Трајковић, парох Драгољачки

Споменимо имена и ове браће из Нишке Епархије, који у тешком и униженом ројству у Бугарској кости своје оставише:

Димитрије Петровић, бив. ком. Скопљански
Михаило Стојановић, парох Кулински
Антоније Поповић, нам. Пољанички
Димитрије Поповић, парох Рапољски
Стојан Николић, парох Кијевски
Јован Поповић, парох Рафунски
Јован Поповић парох Осмаковачки
Спахомија, монаха Суковачког
Монаха Архангела Хилендарца

Слава вам и вечна памјаш!

Иако су у бесмртној страници само у најкраћим потезима поменуте муке и патње, патриотизам и самопрегор Нишлија за време трогодишње непријатељске окупације, ипак свака ће лако моћи завршити, да је ова страница епилог, синтеза вековног мучеништва Немањиног града за слободу своју, а за част и величину целе нације.

Једног лепог јесенског дана 1918. год. Нишлије у френетичном одушевљењу, изван себе од веселја, левајући сузе радоснице на својим рукама унесоше у Саборну Цркву ондашњег престолонаследника а данашњег славно и сретно владајућег Александра I., Краља Срба, Хрвата и Словенаца. *Зашто? За Ниш и за цео широменит народ било је већ грануло сунце вечне слободе!*

КАЗАЛО:

Предговор	Стр. 7
Посвета	8

Ниш у зору своје историје

Положај Ниша. — Првисториско доба. — Дардани, први становници Ниша. — Римљани освајају Ниш. — Велика војна цеста. — Пораз Гота пред Нишем.	11—14
--	-------

Ниш у време царства

Раздеоба покрајина. — Путовање из Сигиндуна до Ниша. — У Нишу. — Колонисте. — Религија у доба царства. — Хришћанство. — Епархија. — Константин Велики. — 24. децембра 350.	15—24
--	-------

Инвазије Варвара

Хуни. — Пораз Нишлија и пропаст града. — Источни Готи. — Јустинијан (527.—565.) подиже утврде око Ниша и повраћа вароши првашии сјај.	25—26
---	-------

Сеоба Славена

Славени пред Нишем 548. и 552 год. — Славени заузимају Ниш. — Посланици кнеза Растислава пролазе кроз Ниш. — Кирил и Методије у Нишу. — Ученици Методијеви у Нишу. — Ниш потпада под западни патријархат. — Нишка епархија. — Ниш под Византијом. — Мађари харају Ниш. — Крвави сукоб између Нишлија и Крстапа. — Хајрих Лав у Нишу. — Цар Манојло. — Вел. Жупан Деса.	27—35
--	-------

Од Стефана Немање до заузећа Ниша по Турцима

Немања заузима Ниш. — Задужбина Немањина св. Пајтелија. — Фридрих Барбароса и Немања. — Ниш постаје погранична варош византиске државе. — Вујан добија Ниш. — Калојан. — Борил и Хајрих поплашени код Ниша чудом св. Семеона. — Хајрих и Андрија II. против Стефана Прввенчног. — Роберт Киртнејски у Нишу. — После битке код Велбујада (1330.) Ниш опет потпада под власт законитих српских владара.	36—40
---	-------

Ниш од 1386. до Ђорђа Бранковића

Битка на Марици. — Турци освајају Ниш. — Битка на Плочнику. — Ниш под Турцима. — Сибињанин Јанко и Ђорђе Бранковић. — Ђорђе Кастриотић. — Ниш је уступљен Ђорђу Бранковићу. — Турци опет освајају Ниш.	41—44
--	-------

Ниш од половине XV. века до 1809. год.

Како се је путовало у време турско за Ниш. — Какав је Ниш изгледао. — Махмуд IV. и Кара Мустафа пролазе кроз Ниш. — 23. септембра 1689. — Пожаревачки мир. — Привремена окупација Ниша од стране Аустријанаца 1737 год. — Нишки Митрополита Ђорђе Петровић. — Епархија Нишка потпада под цариградску патријаршију. — Јаничари. — Крцалије у селу Малче.	44—52
---	-------

Ниш од погибје Каменичке (1809) до ослобођења (1877.)

Каменичка погибја. — Беле-Кула. — Владика Мелентије и другови. — Од Нишке епархије отида се: Пирот, Бела Паланка и још многа села. — Устанак под водством попа Мите из Ниша и Ђурђана Јовића. — Устанак 16 нишавских села. — Околина Ниша опет се бори 1835. год. — Куга у Нишу. — Буна од 1841. год. — Владика Ђир-Венедикт II. — Жалбе сељака на спахије. — Владика Јанакије. — Просвета у ово доба и учитељ Атанасије Петровић. — Борба између Егзархата и цар. Патријаршије. 53—73

Ослобођење Ниша

Прокламација Кнеза Милоша. — Завера Коле Рашића и другова. — Заузеће Ниша 28. децембра 1877. у вече. — Кнез Милаш улази у освојени Ниш. — Ниш уочи ослобођења. — Турци у Нишу. — Код Деда Виктора. 73—84

У ослобођеном Нишу

Краљев Двор. — Представници великих сила у Нишу. — Држу се модерне аграде. — Цркве. — Католици. — Јевреји. — Муслимани. — Споменници. — Просвета. — Трговина и индустрија. — Саобраћај. — Седиште власти. — Ниш 1914. год. 85—95

Бесмртна Страница

Нишани на Голготи за време непријатељске окупације. — 1918. год. 95—102